An improved Automatic Text Summarization System for Punjabi Text using Modified Features Selection

Thesis submitted in the partial fulfillment of the requirements for the award of degree of

Master of Engineering

in

Software Engineering

Submitted by

Ankita Mittal

(Roll no. 801431003)

Under the supervision of:

Dr. Ravinder Kumar

Assistant Professor

COMPUTER SCIENCE & ENGINEERING DEPARTMENT

THAPAR UNIVERSITY

PATIALA-147004

May 2016

Certificate

I hereby certify that the work which is being presented in the thesis entitled, "*An improved Automatic Text Summarization System for Punjabi Text using Modified Features Selection*", in partial fulfillment of the requirements for the award of degree of Master of Engineering in *Software Engineering* submitted in Computer Science and Engineering Department of Thapar University, Patiala, is an authentic record of my own work carried out under the supervision of *Dr. Ravinder Kumar* and refers other researcher's work which are duly listed in the reference section.

The matter presented in this thesis has not been submitted for award of any other degree of this or any other University.

Ankita Mittal

(Ankita Mittal)

801431003

ME (SE)

This is to certify that the above statement made by the candidate is correct and true to the best of my knowledge.

(Dr. Ravinder Kumar)

Assistant Professor

CSED

Thapar University

Patiala

Countersigned by:

(Dr. Deepak Garg)

Head

Computer Science and Engineering Department

Thapar University

Patiala

(Dr. S. S. Bhatia)

Dean (Academic Affairs)

Thapar University

Patiala

i

Acknowledgement

The satisfaction that accompanies the successful completion of any tasks would be incomplete without the mention of the people who made it possible and whose encouragement and guidance has been a source of inspiration throughout this thesis.

I would like to express my deep sense of gratitude to my supervisor, **Dr. Ravinder Kumar**, Assistant Professor, Computer Science and Engineering Department, Thapar University, Patiala, for his invaluable help and guidance during the course of thesis. I am highly indebted to him for constantly encouraging me by giving his critics on my work. I am grateful to him for giving me the support and confidence that helped me a lot in carrying out the research work in the present form. And for me, it's an honor to work under him.

I am also thankful to **Dr. Deepak Garg,** Professor and Head, Computer Science and Engineering Department, Thapar University, Patiala for providing me adequate environment for carrying the work.

Finally, I would like to extend my gratitude to all my friends whose encouragement and guidance has directly or indirectly helped me in the process and contributed towards this work.

Above all, I would like to thank the almighty God for His blessings and for driving me with faith, hope and courage in the thinnest of the times.

Ankita Mittal

(801431003)

Abstract

There is a lot of online Punjabi information available in today's world. Internet provides more information in response to a query than is required; and it is time consuming to manually extract the relevant information from large documents, reports, papers and articles which are stored in digital form, such as digital newspaper systems. In order to solve this problem, an Automatic Text Summarization (ATS) is necessary that provides the most important information from the source document in the form of summary by preserving its overall meaning and content. The system proposed in this thesis is used to summarize the text document written in Punjabi language by retaining its relevant sentences using extractive summarization technique. The importance of proper score for features used in summary generation for the text document written in Punjabi (*Gurumukhi script*) is also discussed. Features selection plays a fundamental role in automatic text summarization. The effectiveness of the proposed system is presented in form of significant gains attained in terms of recall, precision and F-score in comparison with the existing system which uses intrinsic measures.

Table of Contents

Certificate.................... i

Acknowledgement.................... ii

Abstract.................... iii

Table of Contents.................... iv

List of Figures.................... vi

List of Tables.................... vii

1 Introduction **1**

1.1 Extractive text summarization.................... 2

1.2 Abstractive text summarization.................... 2

2 Review of Literature **5**

3 Problem Statement and Objective **11**

3.1 Research Problem.................... 11

3.2 Objective.................... 11

4 Proposed Methodology **12**

4.1 Pre-Processing phase.................... 12

4.1.1 Segmentation.................... 13

4.1.2 Word Tokenization.................... 13

4.1.3 Punjabi Stop words removal.................... 14

4.1.4 Root words identification.................... 14

4.2 Features Extraction phase.................... 15

4.2.1 Sentence Location (SL).................... 16

4.2.2 Relative Length (RL).................... 16

4.2.3 Numeric Data (ND).................... 17

4.2.4 Cue Phrases (CP).................... 17

4.2.5 Presence of Nouns (NS).................... 18

4.2.6 Presence of verbs.................... 18

4.2.7 Term Freq-Inverse sentence Freq (TF-ISF).................... 19

4.2.8 Presence of keywords.................... 19

4.2.9 Title feature.. 20
4.2.10 Presence of web addresses.. 20
4.2.11 Presence of named entities (NE)... 20
4.2.12 Presence of Quotes (QT)... 21
4.2.13 Presence of brackets (BR)... 21
4.2.14 English Gurumukhi common words... 21
4.3 Summary Generation phase.. 22
5 Experiments Results **23**
5.1 Recall.. 25
5.2 Precision.. 25
5.3 F-score... 25
6 Conclusion and Future Scope **32**
6.1 Conclusion.. 32
6.2 Future Scope... 32
References **34**
List of Publications **37**
Appendices **38**

List of Figures

Figure 1: Block diagram of Automatic Text Summarization.................................. 1
Figure 2: Taxonomy of Extractive Summarization techniques............................... 3
Figure 3: Workflow of proposed methodology... 12
Figure 4: Segmentation phase output... 13
Figure 5: Tokenization phase output.. 13
Figure 6: Stop words removal phase output... 14
Figure 7: Root words output... 15
Figure 8: Taxonomy of features used in feature extraction phase............................ 16
Figure 9: File write for segmentation phase.. 24
Figure 10: Final Summary... 24
Figure 11: Comparison of recall at 10% C.R... 28
Figure 12: Comparison of recall at 30% C.R... 28
Figure 13: Comparison of recall at 50% C.R... 28
Figure 14: Comparison of precision at 10% C.R.. 29
Figure 15: Comparison of precision at 30% C.R.. 29
Figure 16: Comparison of precision at 50% C.R.. 29
Figure 17: Comparison of F-score at 10% C.R.. 30
Figure 18: Comparison of F-score at 30% C.R.. 30
Figure 19: Comparison of F-score at 50% C.R.. 30

List of Tables

Table 1: Most frequent words list in Punjabi language.. 14

Table 2: Nouns list in Punjabi language... 18

Table 3: English Gurumukhi common words list... 22

Table 4: Test dataset size.. 26

Table 5: Intrinsic measures for all 10 datasets at different compression ratios......... 27

Chapter – 1

Introduction

The fast and continuous growth of online network has led to the availability of huge amount of information to the users. Internet provides more information in response to a query or search than is needed. It takes much effort to manually extract the relevant information form large text documents, reports, papers and articles which are stored in digital form, such as digital newspaper systems.

In order to solve this problem, an Automatic Text Summarization (ATS) is necessary that provides the most important information from the source document in the form of summary by preserving its overall meaning and content. The summarization can help the users to quickly understand the main concepts of original text. Automatic text summarization is an important task in the area of natural language processing (NLP). A summary can be described as a text that is formed from single or multiple text documents containing significant portion of information in the original text. A summary helps the user to quickly understand the large text document. For example, when a user wants a very short summary of email message on his mobile phone, then he can take decision by reading the summary, whether he has to pay attention to email immediately or not [1]. Figure 1 shows the Block diagram of Automatic Text Summarization (ATS).

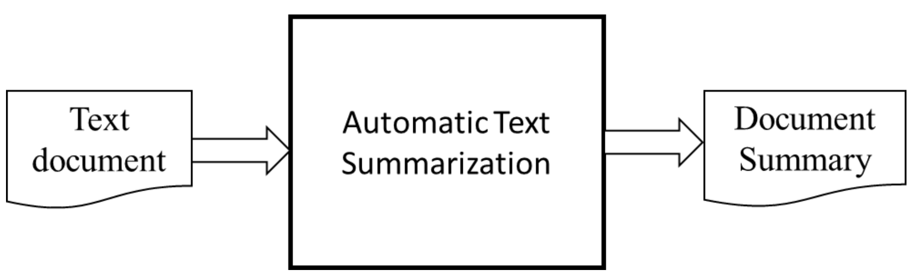

Figure 1: Block diagram of Automatic Text Summarization (ATS)

To proceed with text summarization, there are two approaches to summarize the text documents, namely, *Extractive text summarization* and *Abstractive text summarization*.

1.1 Extractive text summarization

Extractive text summarization method [2] consists of extracting the important sentences from the original document, and providing the selected sentences to the user in a shorter form by arranging in the destination document. The important sentences are selected based on statistical and linguistic features.

1.2 Abstractive text summarization

Abstractive text summarization [3] attempts to create the summary in natural language by understanding the main concepts from the original document. The generalized summary is produced by this type of summarization. This approach uses linguistic features to examine the text document.

The system proposed is used to summarize the text document written in Punjabi language by retaining its relevant sentences using extractive summarization technique.

Text summarization techniques can be classified based on the volume of documents available in the collection of text documents. If the summarization is implemented for one document, it is called as the Single document summarization, and if the summarization is implemented for many text documents which are on the same topic, then it is called as the Multi-document summarization technique.

Summarization can be divided based on Informative and Indicative summary. With an informative summary, the user can know what the input text is about, but may know some of the content contained in it, and with an indicative summary, the user can know the topics of the text document.

Generic and Query based summary is another type of the summarization. Generic summary does not deals with a particular user or a particular group. It deals with broad community of users. However, Query based summary related with the needs of a particular group or an individual.

There exist another summary, namely, Background and Just-the-news. In Background summary, the user's prior knowledge of the input text document content settings is poor, and in Just-the-news summary, users have enough knowledge of the background to interpret it in a context.

Most of the work in automatic text summarization has focused on extractive summarization, which aims at selecting the important information from the text document and also maintains a low redundancy in the summary. The main task of text summarization is to choose which sentences from the text document should be added in the final summary. Firstly, a score is assigned to every sentence, and then ranking is provided to the sentences based on their scores. The sentences having maximum score will get the top rank. Various extraction based methods are used which extracts the relevant information form the text document. A very simple term weighting technique does not involve any terms at all. The weights are assigned to the sentences based on their position. Figure 2 shows the taxonomy of extractive summarization techniques.

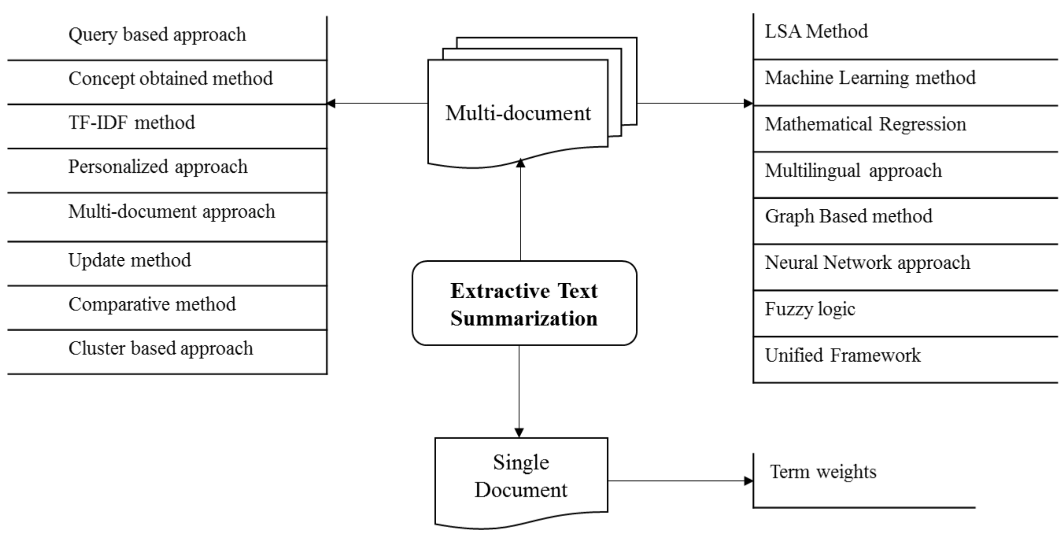

Figure 2: Taxonomy of Extractive Summarization techniques

Different type of techniques in extractive text summarization are used for different purposes, such as Update and Comparative summarization technique is widely used in developing mobile applications to generate short updates on newswire articles,

Multilingual summarization technique is used for summarizing text documents of different languages, some technique are useful in generating non-redundant and unambiguous summaries, some techniques are effective only for single document summarization, while some are also good in generating summaries of multiple documents. Neural network, Graph based, Fuzzy logic based summarization have been succeeded in making summary more effective.

Summary evaluation is a necessary task to check the accuracy and usefulness of the created summary. The summary can be evaluated by applying intrinsic evaluation techniques. Intrinsic measures including Recall, Precision, and F-score check the accuracy of a summary by comparing with human generated summary. The human generated summary is also known as gold summary or reference summary. The summary can be created according to the requirement of the user in terms of percentage. There is an attribute to check the percentage of final summary needed, called, Compression ratio. Compression ratio measures how much the summary is reduced than the original document. A good summary is a highly compressed informative representation of its source text.

The areas where automatic text summarization can be applied are; Medical, Media, Sports, Subject of a letter or mail, Curriculum Vitae, Entrainment, legal area, businesses and Research etc.

Automatic text summarization is also a good application for PDA devices, where screen size is small, and limited time are available to read.

Chapter – 2

Review of Literature

In this chapter various researches and techniques used to summarize a text document are presented.

H.P. Luhn (1958) was the first one who initiated Automatic text summarization [4]. To determine which sentences are selected for the summary, a significant factor is derived for every sentence. Based on the frequency of words measurement, and relative position within the words of a sentence, he shows the significance of words. The stop words are deleted, and remaining words are forming a hierarchy starting from the root, and significance of every word is described by index. The sentences are ranked in order of their significant factor, and top ranked sentences are selected in final summary.

P.B. Baxendale (1958) proposed a new feature named sentence position to extract the sentences for summary [5]. He analyzed the 200 paragraphs, and found the importance of sentences based on their position in the text i.e. 85% of the paragraphs are from beginning sentences, and 7% are from sentences that are at end of the paragraphs.

G.J. Rath et. al. (1961) used lexical indicators to find the relevant sentences from text documents for final summary [6].

H.P Edmundson (1969) gives a typical structure for extraction of sentences [7]. He found two new features, namely, pragmatic words (cue words) and title or heading words, in addition to above two features named word frequency and sentence position. The methodology includes the comparative evaluation of the automatic sentence extraction with manually sentence extraction, and analyzed that 44% automatic extraction matched with manual extraction.

M.A. K. Halliday et. al. (1976), determine lexical cohesion blocks, and their patterns by using the lexical semantic relationships [8].

William C.Mann et. al. (1983) has encoded the terminal nodes of a tree by using by using RST (Rhetorical Structure Theory) [9].

Gerard M Salton (1989) has proposed $TFI * IDFI$ techniques for evaluating the frequency [10]. Here, TFI represents the frequency of term I in a text document, and $IDFI$ represents the inverted frequency of documents containing that term. By calculating it, sentences can be selected for the summary.

Julian Kupiec et. al. (1995) proposed a trainable summarization program that used algebraic method to determine discrete features set like sentence length, position of words, and uppercase Fword feature by using Naive-Bayesian classification function [11]. This function assigns a score for every sentence that can be used to select the sentences for summary. Text portions of documents are extracted through OCR (Optical Character Recognition) to remove spelling errors. To evaluate the performance, sentences from the original document matched with manual summaries. The performance was 43% correct, concluding that summarizers can be automatically trained from documents without manual abstracts.

ChinYew Lin et. al. (1997) determined the topic identification through their position in the text document by creating the OPP (Optimal Position Policy). In evaluation, word overlapping of sentences extracted through OPP were compared with manually abstracts are measured [12]. For every measure, cumulative scores are recorded, and according to that sentences are involved in the summary.

Inderjeet Mani et. al. (1997) proposed a new graph based technique to summarize differences and similarities in multiple documents [13]. Words and proper names are represented as nodes in the graph along with the edges. The method used a spread activation technique, whether nodes are semantically similar to topic, or not in every document.

Eduard Hovy et. al. (1999) created an automatic text summarization system that is robust and named it as SUMMARIST [14]. This system used symbolic world knowledge with strong NLP processing using Information Retrieval, and statistical method to determine the concept relevancy. This system has following three phases:

1. Topic identification
2. Interpretation
3. Summary generation

In Topic identification phase, the most important topics are selected through filtering. In Interpretation phase, fusing of the selected topics are converted into more brief sentences, and In generation phase, extracted sentences are revised into a new text form.

Hongyan Jing (2000) developed a system, named as, novel sentence reduction system that removes extra phrases from sentences, and are extracted for final summary, and taking the closely related sentences by using the human abstraction concept [15]. The input to the system is original document or extracted sentences, and output is reduced form of extracted sentences which can be used in summary. The system used five steps to remove extra phrases.

Step 1: Syntactic Parsing: Sentence parse tree is formed as output by parsing the input sentence using ESG parser.

Step 2: Grammar checking: The parse tree is traversed in top down order to check which node, and its children are grammatically essential.

Step 3: Context information: Lexical links between the nodes are checked for importance of any phrase from sentences in a local context.

Step 4: Corpus evidence: The system uses a corpus of original sentences and human selected sentences to check how likely phrases are removed by human.

Step 5: Final decision: The final results are based upon the results of four above steps. Parse tree is traversed to check which sub tree is removed or unchanged. If any sub tree is not grammatically essential, then it is removed.

This system was evaluated by a measure, named, success rate and it achieves 81.3% success rate.

Jade Goldstein et. al. (2000) proposed a multi-document summarization technique [16] that used clustering, anti-redundancy and summary cohesion to minimize the redundancy, and to maximize the relevance.

Jun'ichi Fukumoto (2004) developed a multi-document summarization technique that aims to create abstract by using TF/IDF based extraction method for single document summarization technique [17]. The document is classified into three types by this system:

1. *One topic type:* In this type, additional information of the first document shows by second document, and so on, for further documents.
2. *Multi-topic type:* Here same event type is described by the documents.
3. *Other:* This type of documents is not classified into above two types, but related each other.

The sentences are first extracted from documents using TF/IDF technique and sentence position feature, then parts of sentences that are not necessary are removed from above output, and then extracted sentences are sorted to include in the summary.

S. P. Yong et. al. (2005) has used neural network and statistical in an automated system [18]. The system had extracted 83.03% of significant contents from the input document. He has shown summarization in three phases:

Summarization= Pre-Processing phase + Keywords Extraction phase + Summary Creation phase

Krysta M. Svore et. al. (2007) presented a new technique for automatic summarization based on neural networks, and named as, NetSum [19]. The novel features are applied to extract sentences from the original document for final summary. Every sentence in the document is scored using RankNet learning algorithm and based on it important sentences are selected. The performance is evaluated using ROUGE-1 measure which shows better results on over 70% of the documents as compared to standard baseline.

Judith D.Schlesinger et. al. (2008) proposed a clustering based technique for summarization and combines clustering, statistics and linguistics [20].

Ladda Suanmali et. al. (2009) proposed a fuzzy logic based system [21]. To extract the important sentences for summary, Fuzzy rules and fuzzy sets are used based on nine features. If a feature is present in a sentence, then value between 0 and 1 is given. These values are given to fuzzy logic based system as input, and based on nine features the output is produced. IF-THEN rules are used for sentence extraction. Standard Baseline and Microsoft Word 2007 summarizer were used to compare the performance of proposed system.

Li Chengcheng (2010) proposed a novel automatic summarization technique and analyzed candidate sentences, discover rhetoric relations and give the construction by using Rhetorical Structure Theory (RST) [22].

Ladda Suanmali et. al. (2011) proposed a system for sentence extraction for summary generation. In Pre-Processing phase, sentence score is calculated by using some features [23]. In processing phase, important sentences are extracted using different methods namely GSM, Fuzzy logic, Genetic algorithm, Semantic Role labelling method after calculating sentence score.

Nitin Agarwal et. al. (2011) proposed an unsupervised approach, named as, SciSumm with the help of clustering based method which is used with query oriented approach [24]. The proposed approach used four principle modules, namely, Text tilling module, Clustering module, ranking module and Summary presentation module.

Vishal Gupta et. al. (2012) proposed a Punjabi text summarization system which is extraction based system, and summarize the Punjabi documents using linguistic and statistical features [25]. There are two phases in proposed system: pre-processing Phase and processing Phase. In pre-processing phase, input text document is refined while removing the stop words, stemming of root words etc. In processing phase, sentence score

is calculated using feature, and after normalization top ranked sentences are selected for summary.

Vishal Gupta (2013) evaluated the summary using both intrinsic and extrinsic measures in Punjabi language text summarizer [26]. The intrinsic measures used are Coefficient of Jaccard, F-measure, Euclidian distance etc. For extrinsic measures, question answering techniques are used.

Saranyamol et. al. (2014) presented the various techniques of automatic text summarization that are extraction and abstraction based [27]. It has been analyzed that NLP is important to produce the summary with cohesion and semantics.

Anil Kumar et. al. (2015) proposed a method of extractive summarization to produce a summary of a text document using Regression Model (Genetic Algorithm) [28].

Vishal Gupta et. al. (2015) proposed a system which is hybrid of conceptual, statistical, linguistic and location based features, and introduced four new location based and two statistical based features to use in the proposed system [29]. Punjabi sentences are classified into summary and non-summary sentences by Support vector machine-based classifier.

Chapter – 3

Problem Statement and Objective

3.1 Research Problem

There is lot of data available over the internet which is in Punjabi. To extract the essential text manually is very time consuming, and there is only one existing Punjabi summarization system over the internet, which has very less accuracy. The existing Punjabi summarization system have used less number of feature set to extract important sentences and for evaluation of final summary, intrinsic measures are used that have not very good results.

To overcome these problems, a new Punjabi Automatic text summarization system is proposed in this dissertation. In the proposed system, text document in Punjabi is processed, and document summary is produced according to the compression ratio selected by the user, it may be 1% to 100% of the original text. In this system, some new statistical and linguistic features e.g. TF/ISF measure, presence of verbs, presence of named entities are also implemented to extract the important sentences from the original Punjabi document. . The effectiveness of the proposed system is presented in form of significant gains attained in terms of recall, precision and F-score in comparison with the existing system which uses intrinsic measures.

3.2 Objective

1. The main objective of automatic text summarization for Punjabi language is to provide the important information to the users in the form of summary with the purpose of obtaining information in a short time period.

2. Statistical, Location and Linguistic feature set are used to select the sentences in the final summary.

3. The quality of the summary is checked over 10 Punjabi documents by applying intrinsic measures of evaluation which includes recall, precision and F-score.

Chapter – 4

Proposed Methodology

In the proposed system, Punjabi text document will be processed by automatic text summarization system and summary document is produced as an output. The system takes input in .txt format and has three steps to summarize the original Punjabi text document using Extractive summarization method, namely, Pre-Preprocessing, Feature Extraction and Summary Generation Phase. Figure 3 shows the workflow of proposed methodology.

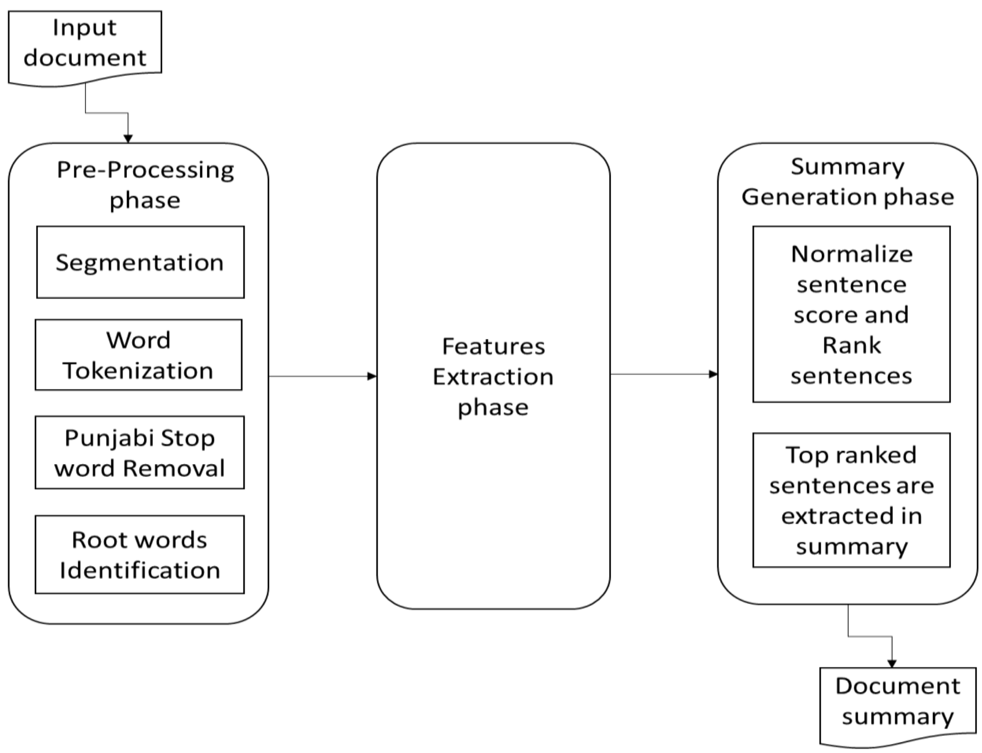

Figure 3: Workflow of proposed methodology

4.1 Pre-Processing phase

Pre-processing phase is the structural representation of the source text document. In this phase, text is broken into sentences, sentences are further broken into tokens, and then root words are identified after removing the stop words. The Pre-Preprocessing phase includes

Segmentation, Word Tokenization, Punjabi Stop-word removal and Root word identification.

4.1.1 Segmentation

The sentences are segmented based upon the sentence boundary. These are identified as full stop in English language and pipeline (*dandi*) (।) in Punjabi language. Example of segmentation in Punjabi is as follows:

Sentence (sent-1): ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਹਾੜ੍ਹੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਫ਼ਸਲ ਕਣਕ ਹੈ ਜੋ 35 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਰਕਬੇ ਤੇ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਹੋਰ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਥੱਲੇ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਕਬਾ ਹੈ।

The output of the above text (sent-1), after segmentation is:

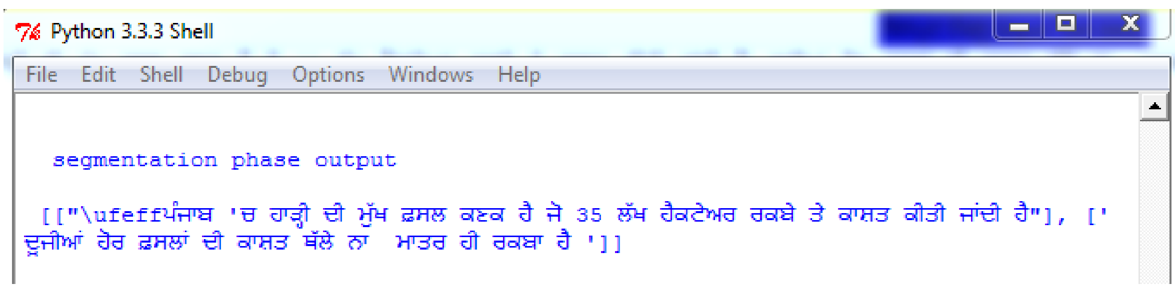

Figure 4: Segmentation phase output

The sentences are broken on every sentence boundary and stored in lists.

4.1.2 Word Tokenization

In tokenization, the individual words are extracted from the original Punjabi text document. Sentences are tokenized by identification of spaces and commas between the words. The output of the text given in section 4.1.1, (sent-1), after tokenization is:

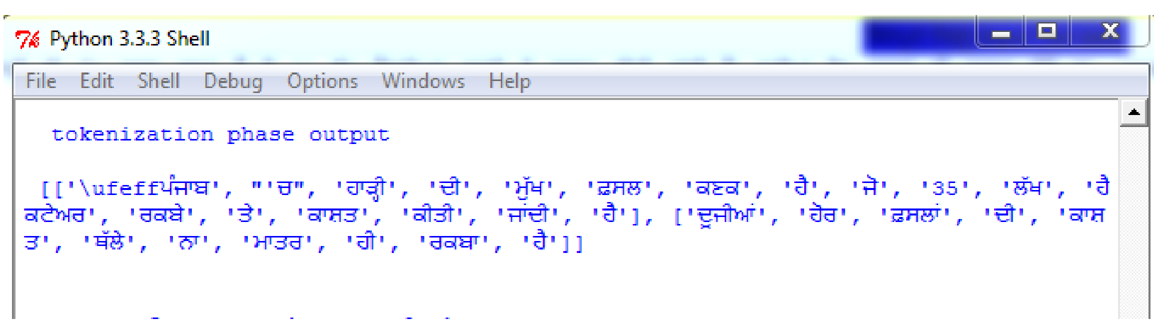

Figure 5: Tokenization phase output

4.1.3 Punjabi Stop words removal

Stop words are words which have very high frequency in the document but are not like '*is*', '*of*', '*on*', '*and*' in English language. These words have less importance into the sentences and can be neglected in sentences. Thus, these words do not carry desired information and can be removed from the sentences. The output of the text given in section 4.1.1, (sent-1), after stop words removal is:

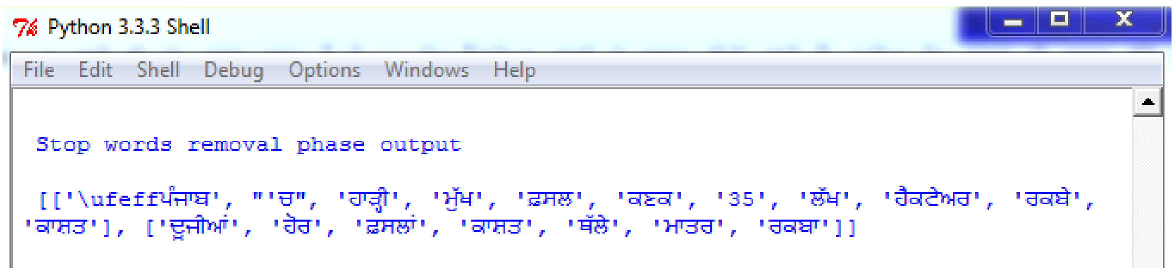

Figure 6: Stop words removal phase output

Table 1: Most frequent words list in Punjabi language

ਦੀ	ਹੋ	ਸਨ	ਵੀ
ਉਹ	ਕੀਤੀ	ਹੈ	ਉਸ
ਅਤੇ	ਕਰ	ਵਾਲੇ	ਸੀ
ਹਨ	ਪਰ	ਕਰਕੇ	ਲਈ
ਮੇਰੀ	ਕੀਤਾ	ਹਾਂ	ਜਾ
ਨੂੰ	ਨਾਲ	ਦੇ	ਗਿਆ

4.1.4 Root words Identification

It is the process of reducing the words towards their stem (root). On interpretation, some words may have similar meaning. This process is also known as stemming. In an English

language, stemming reduces the words such as '*accepting*', '*accepted*' and '*acceptance*' are stemmed to the root word '*accept*'.

The output of the Punjabi text given in section 4.1.1, (sent-1), after root word identification is:

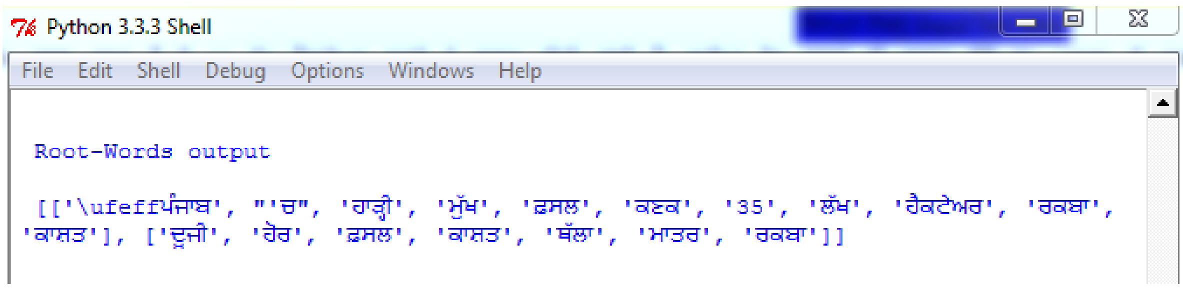

Figure 7: Root words output

In the above sentence, stemming reduces the word 'ਰਕਬੇ' to the root word 'ਰਕਬਾ', and the word 'ਦੂਜੀਆਂ' to root word 'ਦੂਜੀ' and the word 'ਥੋੜ੍ਹੇ' to root word 'ਥੋੜ੍ਹਾ'.

4.2 Feature extraction phase

Feature extraction phase is taken as the cornerstone of summarization. For every feature, sentence score is calculated. In order to extract the important sentences in the final summary, a few number of summarization features have been proposed. In Punjabi Automatic text Summarization system, there are fourteen different features that are defined in the sections below, *viz.* (4.2.1) Sentence location, (4.2.2) Relative length, (4.2.3) Numeric data in sentence, (4.2.4) Cue phrases, (4.2.5) Presence of Nouns, (4.2.6) Presence of verbs, (4.2.7) TermFreq-Inverse sentence Freq (TF-ISF), (4.2.8) Keywords in the sentences, (4.2.9) Title feature, (4.2.10) Presence of web addresses, (4.2.11) Presence of named entities, (4.2.12) Presence of quotes, (4.2.13) Presence of brackets, and (4.2.14) English-Gurumukhi common words. Among these features (4.2.4), (4.2.5), (4.2.6), (4.2.11) are linguistic features, (4.2.2) and (4.2.7) are statistical features and rest are location based features. Figure 8 shows the Taxonomy of features used in feature extraction phase.

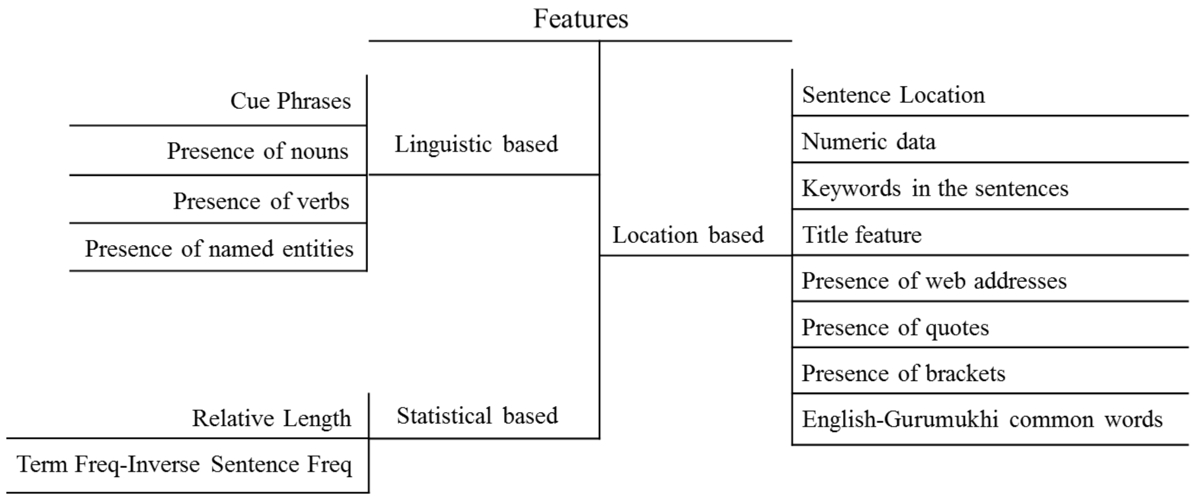

Figure 8: Taxonomy of features used in feature extraction phase

4.2.1 Sentence Location (SL)

This location based feature can be used to find the sentences based on their location in original Punjabi text. The first sentence in the text is considered as an important sentence and usually taken in the summary. The following pseudo steps are used to compute this feature.

$$for\ i = 0 \ldots nos\ do$$

$$\mathrm{SL}(S_i) = \frac{nos-i}{nos} \quad (1)$$

In (1), S_i refers the ith sentence in original Punjabi text document, nos refers the total number of sentences in document i. For the Punjabi text given in section 4.1.1, sent-1, weights after applying (1) are 0.5 and 0.0.

4.2.2 Relative length (RL)

This feature is statistical based feature. Selection of very short sentences or very long sentences may not be considered as a final selection for the summary. To avoid this, relative length feature is calculated as follows:

$$RL(S_i) = \frac{\#\,Words_{Si}}{\#Words_{Longest\ Sentence}} \quad (2)$$

In (2), S_i represents the ith sentence in original Punjabi text, $\# Words_{Si}$ refers the number of words in sentence S_i and $\#Words_{Longest\ Sentence}$ refers the number of words in longest sentence S_i. For the Punjabi text given in section 4.1.1, sent-1, weights after applying (2) are 1 and 0.636.

4.2.3 Numeric data (ND)

This feature is location based. In a Punjabi text, a sentence containing numeric data deals with the important information such as date, age, transaction etc. These are represented as ordinary digits (0, 1, 2…), Gurumukhi numbers (੦, ੧, ੨, ੩…) or roman numbers (I, II, III…) and these are added in the final summary. This feature is calculated as follows:

$$ND(S_i) = \frac{\#Numeric\ data_{Si}}{Sentence\ Length_{Si}} \qquad (3)$$

In (3), S_i represents the ith sentence in original Punjabi text, $\#\ Numeric\ data_{Si}$ refers the number of numeric data in sentence S_i and $Sentence\ Length_{Si}$ refers the numbers of words in S_i. For the Punjabi text given in section 4.1.1, sent-1, weights after applying (3) are 0.055 and 0.

4.2.4 Cue Phrases (CP)

In a text document, some words or combination of words are more indicative such as '*anyway*', '*finally*', '*on the other hand*', '*meanwhile*', '*otherwise*', '*but*', '*too*' etc. Cue phrases (summary phrases) in Punjabi sentences are 'ਨਤੀਜਾ', 'ਉਦਾਰਨ', 'ਅਖੀਰ' etc. are given more importance and should be taken in the final summary. The score of this feature is computed as:

$$CP(S_i) = \frac{\#Cue\ phrases_{Si}}{Sentence\ Length_{Si}} \qquad (4)$$

In (4), S_i represents the ith sentence in original Punjabi text, $\#\ Cue\ phrases_{Si}$ refers the number of cue phrases in sentence S_i. For the Punjabi text given in section 4.1.1, sent-1, weights after applying (4) are 0 and 0.

4.2.5 Presence of Nouns (NS)

Noun refers to the name of a living being, place, thing, abstract idea etc. *e.g*. Patiala, boy, chair etc. The words which are in Punjabi sentences containing nouns are given more importance and should be treated as final keywords in the summary. This feature score is calculated as:

$$NS(S_i) = \frac{\#Nouns_{Si}}{Sentence\ Length_{Si}} \qquad (5)$$

In (5), S_i represents the ith sentence in original Punjabi text, $\#\ Nouns_{Si}$ refers the number of nouns in sentence S_i. Example of this feature is:

Sentence (sent-2): ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਸੁਣ ਕੇ 'ਤਾਂ ਕੇ' ਤਿਲਕ ਜੰਞੂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਸਾਕਾ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਜਿਆ। ਸਿੱਖ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਖੋਜ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

For the above Punjabi text given in sent-2, weights after applying (5) are 0.081 and 0.071.

Table 2: Nouns list in Punjabi language

ਬੱਸ	ਦਿਨ	ਪਹਾੜ਼	ਘਰ
ਪ੍ਰਤੀ	ਸਮਾਂ	ਸਾਈਕਲ	ਬਜ਼ਾਰ

4.2.6 Presence of verbs (VR)

This is additive feature which is a linguistic-based feature in which sentences containing verbs are given more importance. They are treated as final keywords to be taken in the summary. This feature score is the ratio of number of verbs present in a sentence to the length of that sentence.

$$VR(S_i) = \frac{\#Verbs_{Si}}{Sentence\ Length_{Si}} \qquad (6)$$

In (6), S_i represents the ith sentence in original Punjabi text, $\#Verbs_{Si}$ refers the number of verbs in sentence S_i. Example of this feature is:

For the Punjabi text given in section 4.2.5, sent-2, weights after applying (6) are 0.027 and 0.

4.2.7 TermFreq-Inverse sentence Freq (TF-ISF)

It is a statistical based feature. Usually, the terms occurring in multiple sentences may not be useful. This feature is used to calculate the importance of a term in a given sentence based on the frequency and its distribution across all the sentences in the Punjabi text document. The high valued sentences of this feature are added in the summary. The weight of this feature is computed as:

$$TF - ISF(w,s) = TF(w,s) * ISF(w,s) \qquad (7)$$

In (7), $TF(w,s)$ is the frequency of word w which occurs in sentence s and for which $ISF(w,s)$ is calculated as:

$$ISF(w,s) = \log(\frac{|S|}{SF(w)}) \qquad (8)$$

In (8), $|S|$ represents the frequency of sentences and $SF(w)$ is the frequency of sentences that contain word w. For the Punjabi text given in section 4.2.5, sent-2, weights after applying (7), (8) are 0.022 and 0.037.

4.2.8 Presence of Keywords

Keywords are a set of significant words in a text document that give description of the content for the users. They give indication about the main idea of article so that the users can figure out whether the article is in their area of interest. It is calculated as (9):

$$Keyword\ Score = \frac{\#Keywords\ in\ a\ sentence}{\text{Length of that sentence}} \qquad (9)$$

For the Punjabi text given in section 4.2.5, sent 2, weights after applying (9) are 0.0 and 0.0.

4.2.9 Title feature

This is a location based feature and is used for extraction of the terms that are appearing in title. These words are considered as important words in the summary. This feature is calculated after removing the stop words as:

$$Title(S_i) = \frac{\#words\ in\ S_i\ matched\ title\ words}{\#title\ words} \qquad (10)$$

In (10), S_i represents the ith sentence in original Punjabi text. For the Punjabi text given in section 4.2.5, sent 2, weights after applying (10) are 0.0 and 0.0.

4.2.10 Presence of web addresses

The sentence in a Punjabi text may contain some web addresses like '*www.*', '*http://*', '*.com*', '*.org*', '*.in*', '*.edu*' etc. or '*email addresses*'. These provide more important information and are required to be added in the summary. For the Punjabi text given in section 4.2.5, sent 2, weights are 0 and 0.

4.2.11 Presence of named entities (NE)

It is additive feature which is linguistic based feature. The sentences containing named entities are important and are should be treated as final keywords in the summary. Example of named entities in an English sentence is:

Chandigarh is the capital of Punjab and Haryana.

There are three named entities in above sentences, namely, '*Chandigarh*', '*Punjab*', and '*Haryana*'.

To calculate named entities following formula is used.

$$NE(S_i) = \frac{\#Named\ entities_{Si}}{Sentence\ Length_{Si}} \qquad (11)$$

In (11), S_i represents the ith sentence in original Punjabi text.

e.g. Sentence (sent-3): ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਵੇਖੋ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਦਾਰੇ ਜਾਂ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਦੇ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਅੱਜ ਕੁੜੀਆਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੈਰਿਟ ਪੱਖੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਾਬੇ ਨੇ 'ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ' ਕਹਿਕੇ ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

For the Punjabi text given in sent-3, weights after applying (11) are 0 and 0.043.

4.2.12 Presence of quotes (QT)

The sentences with quotes (‘ “” ’, “ ‘’ ”) contain important information and should be treated as final keywords in the summary. The weight of this feature is calculated as:

$$QT\ (S_i) = \frac{\#words\ between\ quotes_{Si}}{Sentence\ Length_{Si}} \qquad (12)$$

In (12), S_i represents the ith sentence in original Punjabi text. For the Punjabi text given in section 4.2.11, sent-3, weights after applying (12) are 0 and 2.

4.2.13 Presence of brackets (BR)

The sentences containing parenthesis ‘()’ may not contain important information and can be discarded in the summary. The weight of brackets based feature is computed as:

$$BR(S_i) = \frac{Sentence\ Length_{Si} - Brackets\ Length_{Si}}{Sentence\ Length_{Si}} \qquad (13)$$

In (13), S_i represents the ith sentence in original Punjabi text and $Brackets\ Length_{Si}$ refers to number of words within brackets of a sentence S_i. Example of this feature is:

Sentence (sent-4): ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਕਾਂਗਰਸ (ਇੰਟਕ) ਦੇ ਕੌਮੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ੍ਰੀ ਦਿਨੇਸ਼ ਸੁੰਦਰਿਆਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਇੰਟਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਤੇ ਸੈੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

For the Punjabi text given in sent-4, weights after applying (13) are 0.022 and 0.037.

4.2.14 English Gurumukhi common words

Some Gurumukhi sentences in the text may contain words which are common in both English and Punjabi language. Example of such words are ‘*University*’, ‘*school*’ etc. and these are added in the summary. This feature is computed as number of English Gurumukhi common words in a sentence divided by the length of that sentence. For the Punjabi text given in section 4.2.13, sent-4, weights are 0.095 and 0.

Table 3: English Gurumukhi common words list

ਟੀਮ (Team)	ਯੂਨੀਵਰਿਸਟੀ (University)	ਬੋਰਡ (Board)	ਯੂਨੀਅਨ (Union)
ਕਰੋੜ (Crore)	ਸਕੂਲ (School)	ਏਡਿਟ (Edit)	ਪ੍ਰੈੱਸ (Press)

4.3 Summary Generation phase

There are three steps of extraction of sentences for final summary in Punjabi text document are:

Step 1*:* Normalized Sentence score is computed for fourteen feature discussed above using weight-ranking equation as follows:

$$for\ i = 1 \ldots 14\ do$$
$$SenScore_{S_i} = \sum F_i(S_i) \quad (14)$$

In (14), F_i represents the value of ith feature for every sentence S_i.

Step 2*:* Normalized sentence scores are sorted in decreasing order.

Step 3: Sentences having higher scores are important sentences and they are extracted for the final summary, it may be different compression ratio according to the user requirement e.g. 10%, 30%, 50% of the original text.

Chapter – 5

Experimental Results

The Punjabi text document will be processed by proposed Punjabi automatic text summarization system and create summary according to the requirement of the user varies from 1% to 100% of the original text. For implementation of proposed system, python 3.3.3 version is used. For every text document in Punjabi language to produce the summary, following steps are followed:

Step1: The user selected file (.txt) is opened in read mode.

Step 2*:* The proposed system stores the selected file in a list. The list is a data structure used in python and close the input file.

Step 3: The text is segmented into sentences and words. The list is break down into list of lists by identifying pipeline (|) and further break them into the tokens by identifying space between the words.

Step 4: After step 4, all the stop words are removed from list of lists.

Step 5: The root words are identified of the remaining words from list of lists. At this step, pre-processing phase is completed.

Step 6: Now feature extraction phase is started. Here, weights of 14 features are calculated and new list is created for every feature to store its values.

Step 7: In last, summary generation phase, sentence score is normalized using weight-ranking equation.

Step 8**:** Normalized sentence scores are sorted in decreasing order.

Step 9: Summary can be selected according to the user requirement by varying the scale in terms of percentage.

Step 10*:* Sentences are extracted from list created in step 2.

Step 11: Extracted sentences are placed in new list in same order of list created in step 2.

Step 12*:* Sentences has selected for final summary and summary will be shown to the user.

There is file write after every phase. *i.e*. the output of every phase and score of every feature is also stored in a separate file.

e.g. Segmentation phase output file write for the text given in section 4.1.1 (sent-1) is shown in Figure 9.

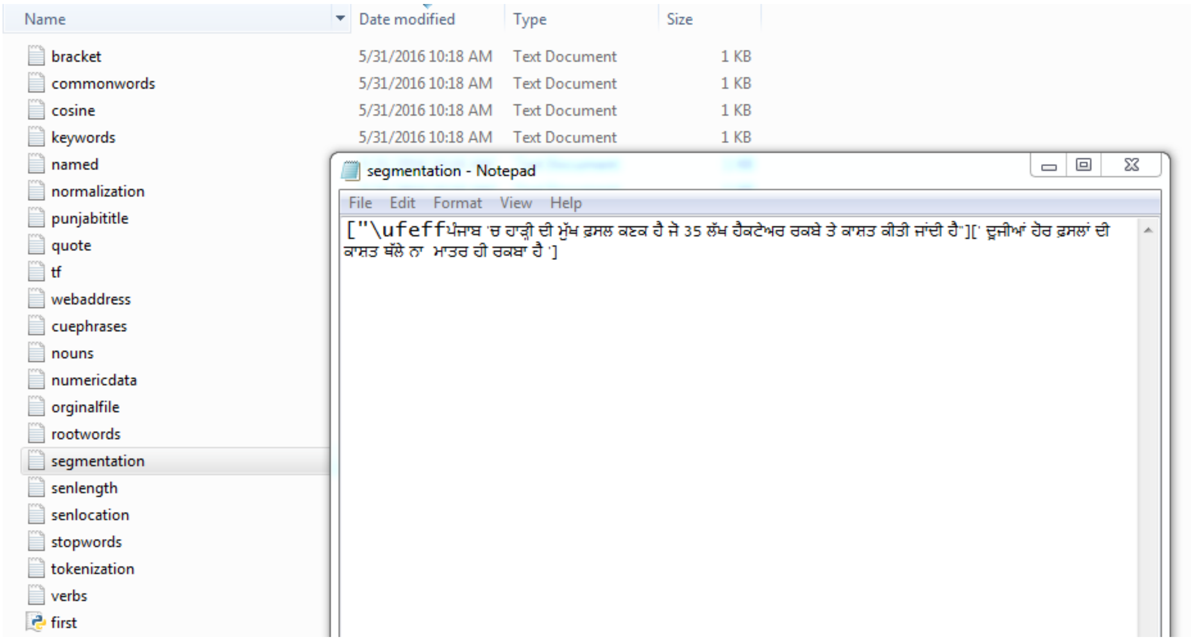

Figure 9: File write output for segmentation phase

The final summary at 30% compression ratio after implementation of all the above 12 steps for Punjabi text is shown in Figure 10.

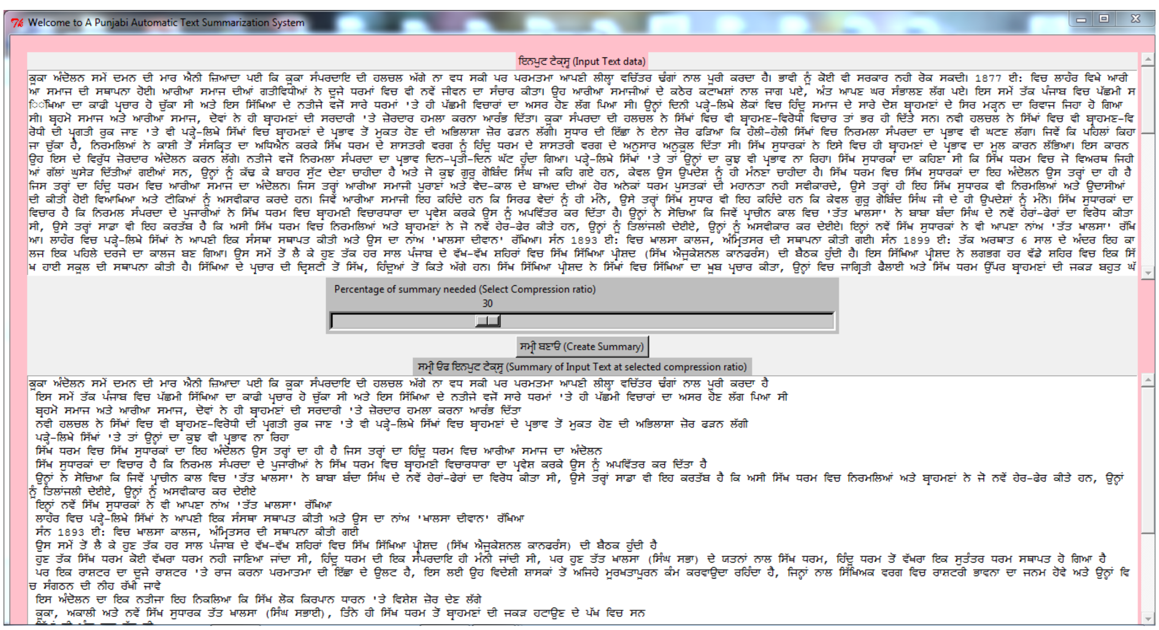

Figure 10: Final Summary

The proposed text summarization system for Punjabi language is tested to check accuracy and usefulness of the created summary. Three intrinsic measures were applied for quality assessment, namely; recall, precision and F-score. For Punjabi text, recall, precision and F-score are applied at different compression ratios from 1% to 100% of the original text.

5.1 Recall

Recall is the portion of sentences chosen by the human that are also correctly identified by the system.

$$Recall = \frac{human - system\ sentences\ overlap}{sentences\ selected\ by\ human}$$

5.2 Precision

Precision is the portion of system sentences that are correct.

$$Precision = \frac{human - system\ sentences\ overlap}{sentences\ selected\ by\ system}$$

5.3 F-score

F-score is a composite measure that combines precision and recall. It is the harmonic mean of precision and recall.

$$F - score = \frac{(2 * \ Precision * Recall)}{(Precision + Recall)}$$

The proposed summarization system is tested over 10 datasets. The datasets used contains 10 documents that are Unicode-based Punjabi news corpus taken from AJIT. The sizes of these 10 datasets are given in Table 4. Intrinsic measures for all 10 datasets at different compression ratios for the proposed system are given in Table 5.

Table 4: Test dataset size

	Dataset-1	Dataset-2	Dataset-3	Dataset-4	Dataset-5	Dataset-6	Dataset-7	Dataset-8	Dataset-9	Dataset-10
Type of test dataset	Punjabi news corpus AJIT/JAGBANI/PUNJAB KESARI and other online news corpus									
Number of documents selected from Corpus	10 documents									
Number of sentences	88	86	57	116	85	48	71	39	46	74
Number of words	1794	1898	1105	2077	1193	1218	1619	1298	1554	1589
Total size of corpus	23KB	24KB	14KB	27KB	16KB	16KB	21KB	16KB	20KB	20KB
Total number of sentences	710 sentences in 10 test datasets									
Total number of words	15,345 words in 10 test datasets									

Table 5: Intrinsic measures for all 10 datasets at different compression ratios for proposed system

Dataset	Compression ratio	Number of Words	Number of Sentences	Recall	Precision	F-score
Dataset 1	10%	1794	88	0.059	0.572	0.107
	30%			0.144	0.448	0.218
	50%			0.223	0.427	0.293
Dataset 2	10%	1898	86	0.075	0.705	0.137
	30%			0.198	0.529	0.288
	50%			0.262	0.466	0.335
Dataset 3	10%	1105	57	0.099	0.827	0.177
	30%			0.236	0.624	0.342
	50%			0.296	0.571	0.390
Dataset 4	10%	2077	116	0.070	0.705	0.127
	30%			0.140	0.542	0.223
	50%			0.233	0.457	0.308
Dataset 5	10%	1193	85	0.065	0.810	0.121
	30%			0.184	0.597	0.281
	50%			0.280	0.502	0.360
Dataset 6	10%	1218	48	0.071	0.713	0.129
	30%			0.192	0.550	0.284
	50%			0.249	0.484	0.329
Dataset 7	10%	1619	71	0.102	0.582	0.174
	30%			0.195	0.484	0.278
	50%			0.262	0.429	0.325
Dataset 8	10%	1298	39	0.079	0.780	0.144
	30%			0.203	0.572	0.300
	50%			0.275	0.521	0.360
Dataset 9	10%	1554	46	0.096	0.641	0.167
	30%			0.207	0.549	0.301
	50%			0.313	0.507	0.387
Dataset 10	10%	1589	74	0.081	0.600	0.142
	30%			0.160	0.481	0.240
	50%			0.216	0.400	0.280

The intrinsic evaluation results for the proposed system compared with the existing system over 10 datasets at different compression ratios of the original text are shown as follows:

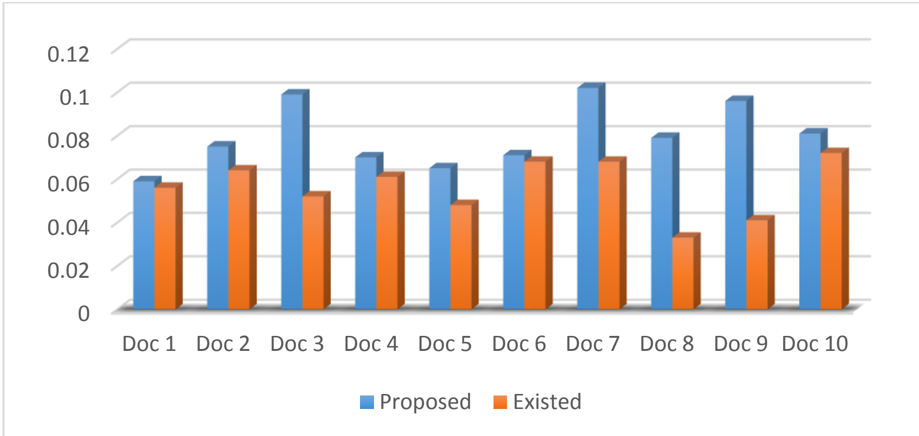

Figure 11: Comparison of recall of proposed system with existing system at 10% C.R

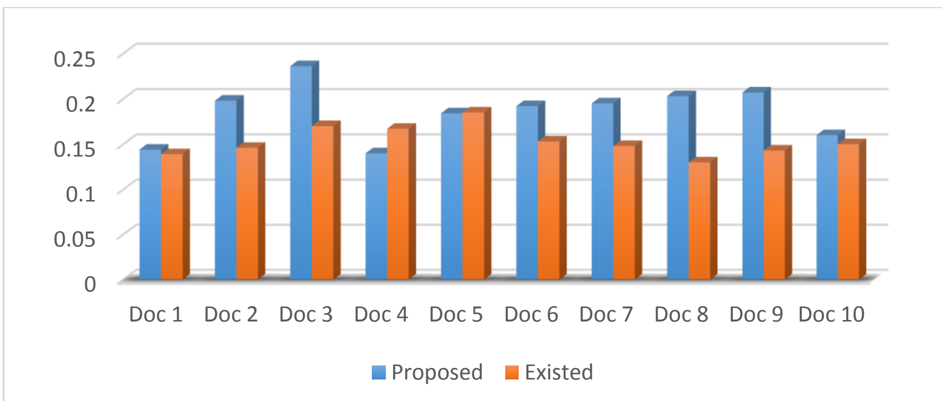

Figure 12: Comparison of recall of proposed system with existing system at 30% C.R

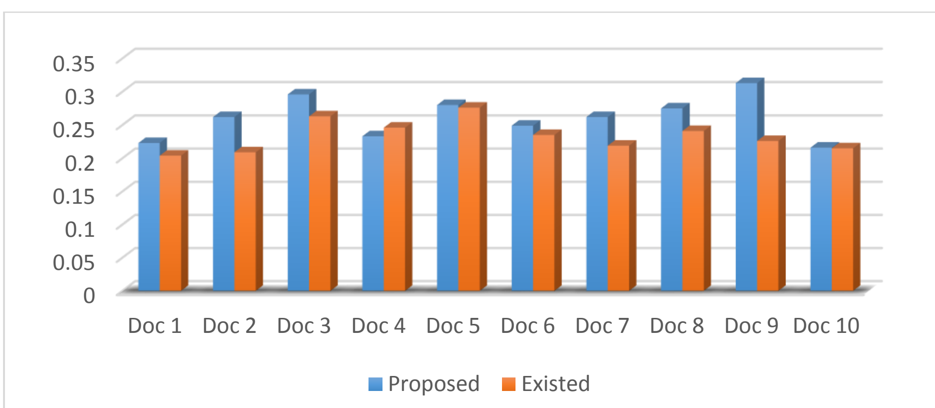

Figure 13: Comparison of recall of proposed system with existing system at 50% C.R

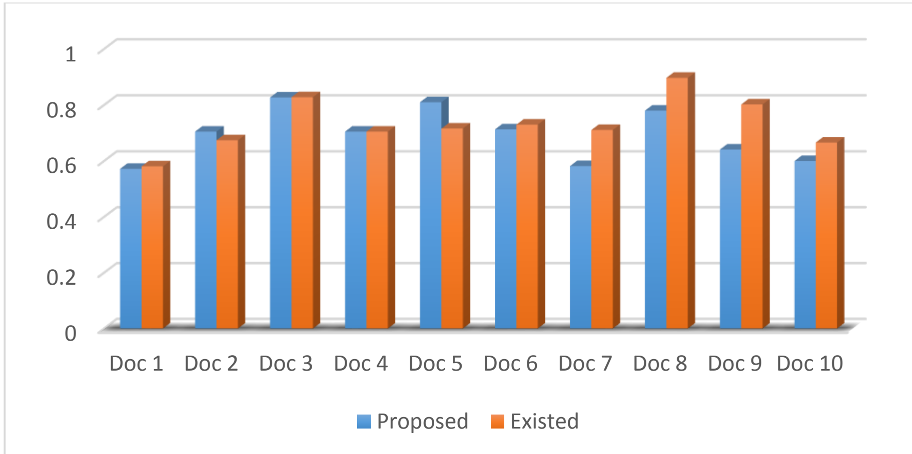

Figure 14: Comparison of precision of proposed system with existing system at 10% C.R

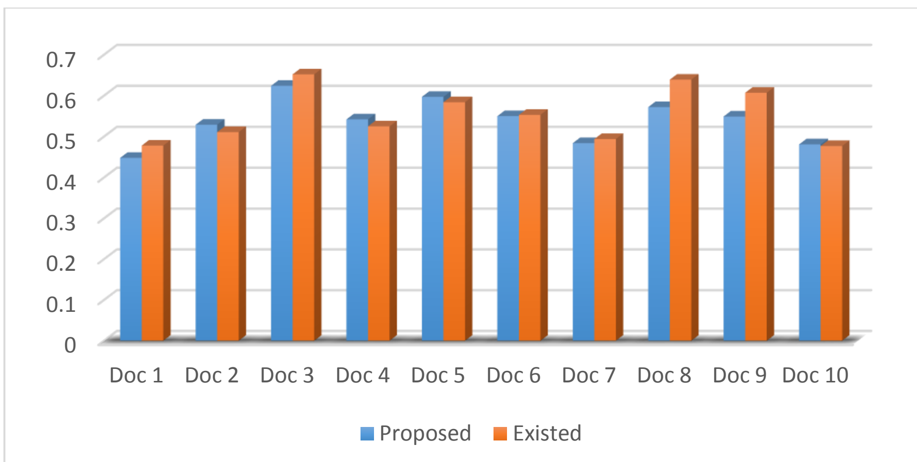

Figure 15: Comparison of precision of proposed system with existing system at 30% C.R

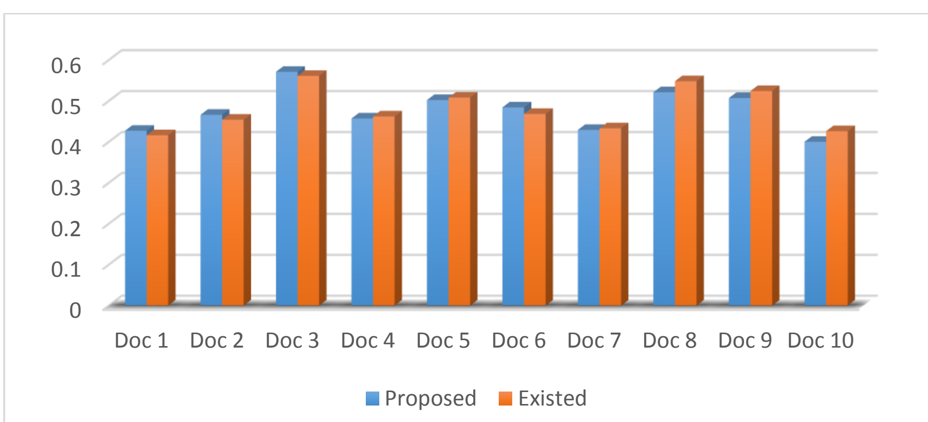

Figure 16: Comparison of precision of proposed system with existing system at 50% C.R

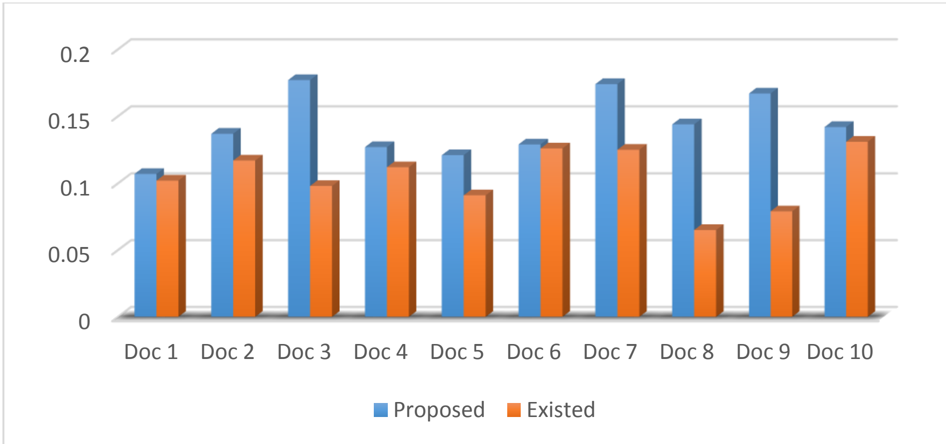

Figure 17: Comparison of F-score of proposed system with existing system at 10% C.R

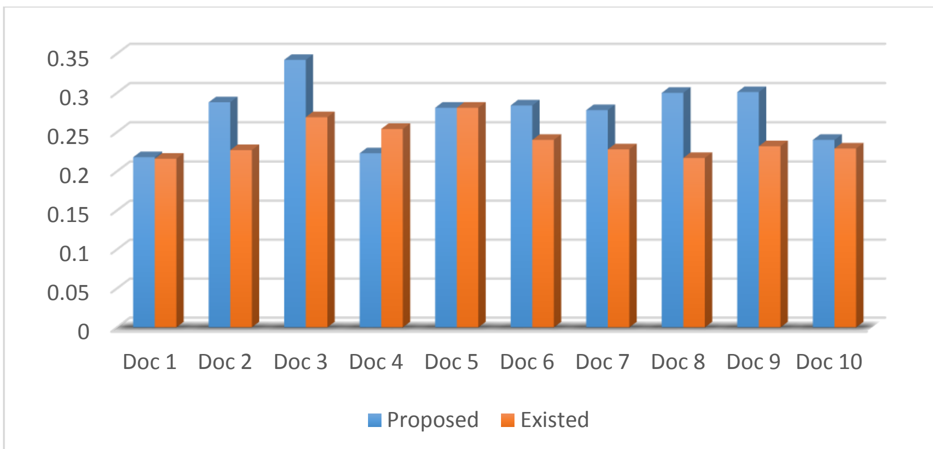

Figure 18: Comparison of F-score of proposed system with existing system at 30% C.R

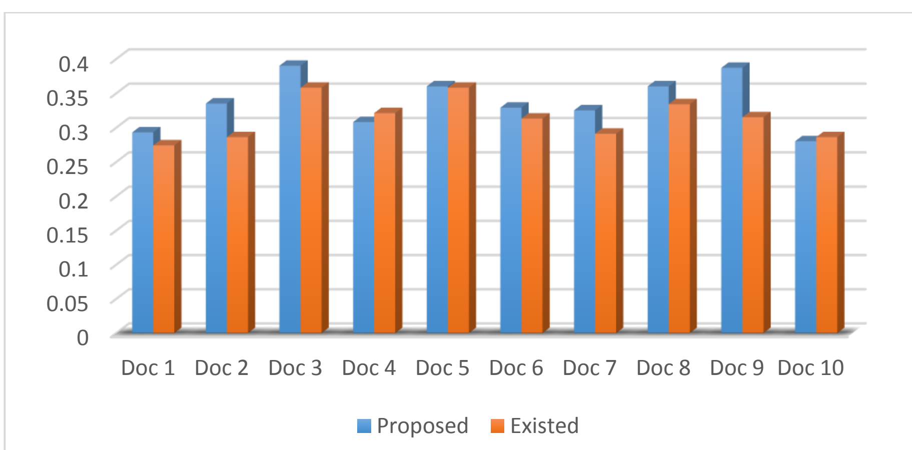

Figure 19: Comparison of F-score of proposed system with existing system at 50% C.R

It can be analyzed that values of two intrinsic measures i.e. recall and F-scores increases with increase in compression ratios in all 10 datasets. On the other hand, the value of third measure i.e. Precision decreases with respect to the compression ratios.

From the Figure 11, it can be analyzed that the proposed system have 41.07% higher recall value as compared with the existing system at 10% compression ratio. In Figure 12, Doc 4 and Doc 5 have 8.6% lower recall value but rest of the documents have 29.93% higher recall value in the proposed system at 30% compression ratio. The Figure 13 shows that only Doc 4 have 5.57% lower recall value while others have 24.52% higher recall value in the proposed system at 50% compression ratio.

It is observed from the Figure 14 that precision of the proposed system have 10.44% lower values as compared with the existing system, but Doc 2 and Doc 5 have 8.69% higher precision value in the proposed system at 10% compression ratio. Figure 15 shows that Doc 2, Doc 4 and Doc 5 have 2.96% higher precision values while others have 5.76% lower precision values in the proposed system at 30% compression ratio. Figure 16 shows that Doc 1, Doc 2, Doc 3 and Doc 6 have 2.74% higher precision values in the proposed system at 50% compression ratio.

Figure 17 shows that the F-score in all 10 documents are 35.23% higher in the proposed system as compared with the existing system at 10% compression ratio. In Figure 18 and Figure 19, 13.9% and 4.22% lower F-score are trace for Doc 4 at 30% and 50% compression ratio respectively, while others have 18.56% higher values in the proposed system at 30% compression ratio. Also Figure 19 shows that Doc 10 have 2.14% lower F-score in the proposed system at 50% compression ratio.

F-score is less at compression ratio 10% as compared to compression ratios 30% and 50% because co-occurrence increases between gold summaries and candidate summaries.

Chapter – 6

Conclusion and Future Scope

6.1 Conclusion

Summary construction is approximate a complex task which will be associated with natural language processing (NLP). The proposed system generates the summary of the document written in Punjabi language using extractive summarization method. Summaries can be abstractive or extractive. Abstraction based summaries are similar to human generated summaries. Extraction based summaries extract the relevant sentences from the original document. The complete methodology for Punjabi summarization system has been presented which includes three phases, namely, pre-processing phase, features extraction phase, and summary generation phase.

Features are the pillars of the text summarization. The proper weight of every feature plays a major role for deciding the final sentences in the summaries. The statistical, location and linguistic based features are used for selection of final summary. The proposed Punjabi summarization system gives better accuracy results in terms of recall, precision and F-score in comparison with the existing system at different compression ratios. With the raise in compression ratio, recall and F-score have higher values, and Precision has lower values. The test is evaluated at 10%, 30% and 50% compression ratios of the original text.

6.2 Future Scope

Some new techniques can be proposed to further improve the quality of summary are given below:

1. Semantically important sentences can be extracted from the text document by introducing new features for words and sentences.
2. New systems can be proposed in which input can be in the form of videos and output is other than text format.

3. The systems can also be proposed where input is in the form of text and output provides graphical representations of concepts in a document so that the less time is taken to access the required content.

4. Statistical based summarization systems can be developed that can summarize texts of all languages and generate a summary whose quality matches that of a human generated summary.

References

[1] Inderjeet Mani, “Automatic summarization”, John Benjamins Publishing, vol 3. , pp. 286, 2001.

[2] V. Gupta and G. S. Lehal, “A Survey of Text Summarization Extractive Techniques,” *Journal of Emerging Technologies in Web Intelligence,* vol. 2, no. 3, pp. 258-268, 2010.

[3] Govilkar and Munot, “Conceptual Framework for Abstractive text summarization” in *International Journal on Natural Language Computing,* Vol. 4, pp. 39-50, 2015.

[4] H. P Luhn, “The automatic creation of literature abstracts”, in *IBM Journal of Research Development*, pp. 159-165, 1958.

[5] P.B. Baxendale, “Machine-made index for technical literature - an experiment”, in *IBM Journal of Research Development*, pp. 354-361, 1958.

[6] G. J. Rath, A. Resnick and T. R. Savage, “Comparisons of four types of lexical indicators of content”, in *Journal of the American Society for Information Science and Technology,* vol. 12, pp. 126-130, 1961.

[7] H. P. Edmundson, “New methods in automatic extracting”, in *Journal of the ACM*, pp. 264-285, 1969.

[8] M. A. K. Halliday and Ruqaiya Hasan, Cohesion in English, Longman, London, pp. 591-594, 1976.

[9] William C. Mann and Sandra A. Thompson, “Relational Propositions in Discourse”, *Defense Technical Information Center, Information Sciences Institute,* Marina Rey, pp. 57-90, 1983.

[10] G. Salton, “Automatic Text Processing: the transformation, analysis, and retrieval of information by computer”, Addison-Wesley Publishing Company, USA, pp. 530, 1989.

[11] Julian Kupies, Pedersen and Francine Chen, “A Trainable Document Summarizer”, *Proceedings of the 18th annual international ACM SIGIR*

conference on research and development in information retrieval, pp. 68-73, 1995.

[12] Chin-Yew Lin and Eduard Hovy, "Identifying Topics by Position", in *Proceedings of the Fifth conference on Applied natural language processing,* San Francisco, pp. 283-290, 1997.

[13] Inderjeet Mani and Eric Bloedorn, "Multi-document summarization by graph search and matching", AAAI/IAAI, vol. cmplg/ 9712004, pp. 622-628, 1997.

[14] Eduard Hovy and Chin-Yew, "Automated Text Summarization in SUMMARIST", in Inderjeet Mani and Mark T. Maybury (Eds.), "Advances in Automatic Text Summarization", *MIT Press*, chapter 8, pp. 18-24, 1999.

[15] Hongyan Jing, "Sentence Reduction for Automatic Text Summarization", in *Proceedings of the 6th Applied Natural Language Processing Conference, Seattle, USA*, pp. 310-315, 2000.

[16] Jade Goldstein, Vibhu Mittal, Mark Kantrowitz and Jaime Carbonell, "Multi-Document Summarization by Sentence Extraction", *ANLP/NAACL Workshops, Association for Computational Linguistics,* Morristown, New Jersey, pp. 40-48, 2000.

[17] Jun'ichi Fukumoto, "Multi-Document Summarization Using Document Set Type Classification", *in Proceedings of NTCIR- 4,* Tokyo, pp. 412-416, 2004.

[18] S. P. Yong, A. I. Z. Abidin and Y. Y. Chen, "A Neural Based Text Summarization System", in *6th International Conference of Data Mining*, pp. 45-50, 2005.

[19] Krysta Marie Svore, Lucy Vanderwende and Christopher JC Burges, "Enhancing Single-Document Summarization by Combining RankNet and Third-Party Sources", *EMNLP-CoNLL*, pp. 448-457, 2007.

[20] Judith D. Schlesinger, Dianne P. O'Leary and John M. Conroy, "Arabic/English Multi-document Summarization with CLASSY - The Past and the Future" in *Proceedings of the 9th international conference on Computational linguistics and intelligent text processing*, Haifa, Israel, pp. 568–581, 2008.

[21] Ladda Suanmali, Mohammed Salem Binwahlan and Naomie Salim, "Sentence features fusion for text summarization using fuzzy logic", in *Ninth International Conference on Hybrid Intelligent Systems*, IEEE, vol.1, pp.142-146, 2009.

[22] Li Chengcheng, "Automatic Text Summarization Based On Rhetorical Structure Theory", in *International Conference on Computer Application and System Modeling (ICCASM),* vol. 13, pp. 595-598, 2010.

[23] Ladda Suanmali, Naomie Salim and Mohammed Salem Binwahlan, "Fuzzy genetic semantic based text summarization", in *Ninth International Conference on Dependable Autonomic and Secure Computing (DASC), IEEE*, pp. 1184-1191, 2011.

[24] Nitin Agarwal, Gvr Kiran, Ravi Shankar Reddy and Carolyn Penstein Rose, "Towards Multi-Document Summarization of Scientific Articles: Making Interesting Comparisons with SciSumm", in *Proceedings of the Workshop on Automatic Summarization for Different Genres, Media, and Languages,* Portland, Oregon, pp. 8-15, 2011.

[25] Vishal Gupta and Gurpreet Singh Lehal, "Automatic Punjabi text extractive summarization system", in *COLING (Demos),* pp. 191–198, 2012.

[26] Vishal Gupta, "Evaluation of Punjabi Extraction based Summarizer for Stories", in *International Journal of Engineering Trends and Technology (IJETT)* – Vol. 6, pp. 325-329, 2013.

[27] Saranyamol C S and Sindhu L, "A Survey on Automatic Text Summarization", in *International Journal of Computer Science and Information Technologies (IJCSIT)*, Vol. 5, pp. 7889-7893, 2014.

[28] Anil Kumar, Jyoti Yadav and Seema Rani, "Automatic Text Summarization Using Regression Model (GA)", in *International Journal of Innovative Research in Computer and Communication Engineering,* Vol.3, pp. 4253-4260, 2015.

[29] Vishal Gupta and Narvinder Kaur, "A Novel Hybrid Text Summarization System for Punjabi Text", in *Springer*, Vol. 8, pp. 261-277, 2015.

List of Publications

[1] Ankita Mittal, Ravinder Kumar and Vishal Sharma, “An improved Automatic Text Summarization System for Punjabi Text using Modified Features Selection” in *Neural Computing and Applications (NCAA), Journals of Springer,* 2016. **[Communicated]**

[2] Ankita Mittal, Avinash Thakur and Ravinder Kumar, “Extractive Text Summarization Techniques: An Analytical Survey” in Frontiers of Computer Science, (FCS-16089), 2016. **[Communicated]**

Appendices

In this section, dataset of 10 documents and their respective summaries are presented.

Appendix I

Test dataset 1: Number of words in dataset1 are 1794 and number of sentences are 88.

ਕੂਕਾ ਅੰਦੋਲਨ ਸਮੇਂ ਦਮਨ ਦੀ ਮਾਰ ਐਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਈ ਕਿ ਕੂਕਾ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਹਲਚਲ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧ ਸਕੀ ਪਰ ਪਰਮਤਮਾ ਆਪਣੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਵਚਿੱਤਰ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀ। 1877 ਈ: ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੇ ਕਠੋਰ ਕਟਾਖਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜਾਗ ਪਏ, ਅੰਤ ਆਪਣ ਘਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਕੂਕਾ ਸੰਪਰਦਾ ਦੀ ਹਲਚਲ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਭਰ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਨਵੀਂ ਹਲਚਲ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਰੁਕ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜਨ ਲੱਗੀ। ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ ਕਿ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਘਟਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕੂਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਲੱਭਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ-ਦਿਨ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਅਰਥ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਘੁਸੇੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਉਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਵੇਦ-ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਦੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਹ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕ ਵੀ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਟੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਰਫ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨੋ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨੋ। ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ 'ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ' ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਵੇਂ ਹੇਰਾਂ-ਫੇਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਵੀ ਇਹ ਕਰਤੱਬ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਜੋ ਨਵੇਂ ਹੇਰ-ਫੇਰ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇਈਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦੇਈਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਾਂਅ 'ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ' ਰੱਖਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂਅ 'ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਰੱਖਿਆ। ਸੰਨ 1893 ਈ: ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1899 ਈ: ਤੱਕ ਅਰਥਾਤ 6 ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਕਾਲਜ ਇਕ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਕਾਲਜ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹਰ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ (ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ) ਦੀ ਬੈਠਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੱਖ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਅੱਗੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਖੂਬ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ

ਫੈਲਾਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਉੱਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਜਕੜ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ (ਸਿੰਘ ਸਭਾ) ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਧਰਮ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਹਲਚਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਸਿੱਖ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਕਾਲੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਲਚਲਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਦੂਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਮੂਰਖਤਾਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਅਕਾਲੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਜੋ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਸੰਨ 1907 ਈ: ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚਨਾਬ ਨਹਿਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਸ਼ਤ-ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਬਾਰੀ-ਦੁਆਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਗੜ੍ਹ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ: ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ ਅਤੇ ਰੌਲਟ ਐਕਟ ਬਿੱਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਵੀ ਨਿਲੰਬਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇਕ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਕਿਰਪਾਨ ਧਾਰਨ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਸੰਨ 1907 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1914 ਈ: ਤੱਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਪਾਨ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਇਕ ਆਮ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਰਪਾਨ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੀ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਕ-ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਈ ਅਕਾਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਪਾਨ ਧਾਰਨ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀ। ਸੰਨ 1914 ਈ: ਵਿਚ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਉਂਗਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਸ ਗਈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਿਰਪਾਨ ਧਾਰਨ ਨੂੰ ਜੁਰਮ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਰਪਾਨ ਰੱਖਣੀ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ, ਉਸੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੰਨ 1914 ਈ: ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਰਪਾਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣੀ ਪਈ। ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਪਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬੱਚਾ-ਬੱਚਾ ਕਿਰਪਾਨਧਾਰੀ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1914 ਈ: ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਹੋਈ। ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਨਾਂਅ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਗਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵੜਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਮੁੜ ਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਮੁਠਭੇੜ ਹੋ ਗਈ। ਫਲਸਰੂਪ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੋਹ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕ ਪਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਬੰਦੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕੂਕਾ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਕੂਕਾ, ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ (ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ), ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਜਕੜ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਨ। ਕਿਰਪਾਨ ਰੱਖਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਮੱਤ ਸੀ, ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਧਰ ਸੰਨ 1917 ਈ: ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤੁਰ ਪਈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੌਂਸਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਭੇਜ ਸਕਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਗਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਭੇਜ ਸਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਭੇਜ ਸਕਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ? ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੈਨਿਕ ਵੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੁਝ ਵੱਧ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ 11 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ, ਹਿੰਦੂ 33 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ 55 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਸਨ। ਵੋਟਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-ਸਿੱਖ 33 ਫੀਸਦੀ ਸੈਂਕੜਾ, ਹਿੰਦੂ 30 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ 40 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕੌਂਸਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ 33 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਾਂਗਰਸ-ਲੀਗ ਸਕੀਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ 50 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਮੈਂਬਰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਤਰਮੀਮ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਬਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 33 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਸੀ, ਕੁੱਲ 17 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸਿੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਕੇਵਲ 11 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਸੀ, 33 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਮੈਂਬਰ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮੰਗ

ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਹਲਚਲ ਨਾਲ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਕੌਂਸਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾ ਮੰਨੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੋਲਨ 'ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਨ ਲਈ 'ਸਿੱਖ ਲੀਗ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਹੱਤਿਆ ਕਾਂਡ ਵਾਪਰਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਪੁਰਬ ਸੀ। ਚਾਰ ਚੁਫੇਰਿਓਂ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੀ 13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1919 ਈ: ਦੀ ਉਸ ਰਮਣੀਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੀ ਵੱਧ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਿੱਖ ਭਰਾ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਕਤਲ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਲਹੂ ਬਹਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ-ਘਰ ਵਿਚ ਮਾਤਮ ਛਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਬਚਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ-ਨਾ-ਇਕ ਬੰਦਾ ਮਾਰਿਆ ਨਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਕਾਂਡ ਦੀ ਯਾਦ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਹੱਤਿਆ ਕਾਂਡ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਇਕ ਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਵਹਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਰਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਹੂ-ਮਿਲਣ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਅਟੁੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ-ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਜਾਤੀ (ਪੰਥਕ) ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਹੱਤਿਆ ਕਾਂਡ ਨਾਲ ਜੋ ਅਨੋਖਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੂਰਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁਨਰਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਧੜਾਧੜ ਅਕਾਲੀ ਬਣਨ ਲੱਗੇ। ਅਕਾਲੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖੋਹਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਹੀ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਾ ਲਈ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਅਕਾਲੀ ਹੀ ਹਨ।

Summary at 10% compression ratio:

੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ 'ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ' ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਵੇਂ ਹੇਰਾਂ-ਫੇਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਵੀ ਇਹ ਕਰਤੱਬ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਜੋ ਨਵੇਂ ਹੇਰ-ਫੇਰ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇਈਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦੇਈਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਾਂਅ 'ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ' ਰੱਖਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂਅ 'ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਰੱਖਿਆ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ (ਸਿੰਘ ਸਭਾ) ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਧਰਮ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇਕ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਕਿਰਪਾਨ ਧਾਰਨ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਕੌਂਸਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾ ਮੰਨੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੋਲਨ 'ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਨ ਲਈ 'ਸਿੱਖ ਲੀਗ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

Summary at 30% compression ratio:

ਭਾਵੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਨਵੀਂ ਹਲਚਲ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਰੁਕ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ

ਜ਼ੋਰ ਫੜਨ ਲੱਗੀ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕੂਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਰਿਹਾ । ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਅਰਥ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਘੁਸੇੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਉਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ 'ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਵੇਂ ਹੇਰਾਂ-ਫੇਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਵੀ ਇਹ ਕਰਤੱਬ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਜੋ ਨਵੇਂ ਹੇਰ-ਫੇਰ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇਈਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦੇਈਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਾਂਅ 'ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ' ਰੱਖਿਆ । ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂਅ 'ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਰੱਖਿਆ ।ਸੰਨ 1893 ਈ: ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹਰ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ (ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ) ਦੀ ਬੈਠਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ (ਸਿੰਘ ਸਭਾ) ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਧਰਮ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਦੂਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਮੂਰਖਤਾਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ ।ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇਕ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਕਿਰਪਾਨ ਧਾਰਨ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲੱਗੇ । ਕੂਕਾ, ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ (ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ), ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਜਕੜ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ 11 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ, ਹਿੰਦੂ 33 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ 55 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਸਨ । ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਕੌਂਸਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾ ਮੰਨੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੋਲਨ 'ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਹੋ ਗਏ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਨ ਲਈ 'ਸਿੱਖ ਲੀਗ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਿੱਖ ਭਰਾ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਕਤਲ ਹੋਏ । ਇਸ ਕਾਂਡ ਦੀ ਯਾਦ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾ ਸਕਦਾ ।ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਇਕ ਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਵਹਿਆ ਸੀ । ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ-ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਜਾਤੀ (ਪੰਥਕ) ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ।ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਧੜਾਧੜ ਅਕਾਲੀ ਬਣਨ ਲੱਗੇ । ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਅਕਾਲੀ ਹੀ ਹਨ ।

Summary at 50% compression ratio:

ਭਾਵੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ।1877 ਈ: ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ । ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ।ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ । ਕੂਕਾ ਸੰਪਰਦਾ ਦੀ ਹਲਚਲ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਭਰ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ।ਨਵੀਂ ਹਲਚਲ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਰੁਕ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜਨ ਲੱਗੀ ।ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕੂਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਲੱਭਿਆ ।ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ।ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਰਿਹਾ ।ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਅਰਥ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਘੁਸੇੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿ ਗਏ ਹਨ,

ਕੇਵਲ ਉਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਵੇਦ-ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਦੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਹ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕ ਵੀ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਟੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਜਿਵੇਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਰਫ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨੋ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨੋ। ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ 'ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ' ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਵੇਂ ਹੇਰਾਂ-ਫੇਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਵੀ ਇਹ ਕਰਤੱਬ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਜੋ ਨਵੇਂ ਹੇਰ-ਫੇਰ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇਈਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦੇਈਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਾਂਅ 'ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ' ਰੱਖਿਆ।ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂਅ 'ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਰੱਖਿਆ। ਸੰਨ 1893 ਈ: ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1899 ਈ: ਤੱਕ ਅਰਥਾਤ 6 ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਕਾਲਜ ਇਕ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਕਾਲਜ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹਰ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ (ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ) ਦੀ ਬੈਠਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੱਖ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਖ਼ੂਬ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਫੈਲਾਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਉੱਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਜਕੜ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ (ਸਿੰਘ ਸਭਾ) ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਧਰਮ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਦੂਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਮੂਰਖਤਾਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ।ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਗੜ੍ਹ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ: ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇਕ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਕਿਰਪਾਨ ਧਾਰਨ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਨਾਂਅ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਗਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵੜਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੂਕਾ, ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰਕ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ (ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ), ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਜਕੜ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਨ।ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੁਝ ਵੱਧ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ 11 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ, ਹਿੰਦੂ 33 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ 55 ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਸਨ।ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਕੌਂਸਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾ ਮੰਨੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੋਲਨ 'ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਨ ਲਈ 'ਸਿੱਖ ਲੀਗ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।ਚਾਰ ਚੁਫੇਰਿਓਂ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਿੱਖ ਭਰਾ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਕਤਲ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਲਹੂ ਬਹਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਕਾਂਡ ਦੀ ਯਾਦ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾ ਸਕਦਾ।ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਇਕ ਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਵਹਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ-ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਜਾਤੀ (ਪੰਥਕ) ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਧੜਾਧੜ ਅਕਾਲੀ ਬਣਨ ਲੱਗੇ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਅਕਾਲੀ ਹੀ ਹਨ।

Appendix II

Test dataset 2: Number of words in a document are 1898 and number of sentences are 86.

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਸੁਣ ਕੇ 'ਤਾਂ ਕੇ' ਤਿਲਕ ਜੰਞੂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਸਾਕਾ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਜਿਆ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕਰਾਮਾਤੀ ਕੌਤਕ ਸੀ। 'ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤ) ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਕੌਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਖੋਜ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਤੋਰ ਸਾਬਤ ਕਦਮੀ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੱਚ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ। ਇਹ ਮਾਰਗ ਵਿਲੱਖਣ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਵੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ 'ਗੁਸਾਂਈ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ' ਬਣ ਕੇ ਨਿੱਤਰਨਾ ਪਿਆ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਪੰਜਿ ਜੁਆਨ ਨਿਹਤੇ' ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕੰਡਿ ਥਾਪੀ' ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ 'ਉੱਚ ਦੁਮਾਲੜਾ' (ਸਿਰੋਪਾ) ਵੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਸਿੱਖ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਓਤ ਪੋਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਸੁਣ ਕੇ 'ਤਾਂ ਕੇ' ਤਿਲਕ ਜੰਞੂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਸਾਕਾ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਜਿਆ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕਰਾਮਾਤੀ ਕੌਤਕ ਸੀ। 'ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤ) ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਕੌਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ 'ਆਪੇ ਹੀ ਚੇਲਾ' ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਉਸ ਦੀ 'ਜਾਨਿ ਕੀ ਜਾਨਿ' ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਪੂਰਨ ਤੇ ਅਸੀਮ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਇਹੋ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹੋ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰਿਆਈ ਪੰਥ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸੰਕਟਮਈ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਤਿਆਗੀ ਨੂੰ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੌਂਪੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਤਾਬਿਆ 'ਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਗੁਰੂ ਕੇ 'ਬੰਦੇ' ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਲਈ ਇਕ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਾਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਿੱਕੇ-ਨਾਨਕ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂਅ 'ਤੇ ਚਲਾਏ। ਰਾਜ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂਅ 'ਤੇ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਅਬਦੁੱਲ ਸਮੱਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਉਸ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜ਼ਾਲਮ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਗੁਰੂ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?' ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੰਦੇ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ 'ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਸਰਬ ਸਮਰਥ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਭੁੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੋਸੀ'। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਾਹਸ ਅਤੇ ਸਿਰੜ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਅਸਹਿ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ 'ਗੁਰੂ ਬਹੁੜੀ ਕਰੇਗਾ'। ਕੀ ਅੱਜ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ? 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਈ ਗੌਰਵਮਈ ਰਵਾਇਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਾਈ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਬੇਲਾਗ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿਆਗ, ਪੰਥਕ ਲਗਨ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਵਰਗੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਲਗਨ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪੰਥਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸਹਿਮਤੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਬਲ ਵੀ ਸਿਖਾਇਆ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਫੂਲਕੀਆਂ ਮਿਸਲ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਸੀ (ਬਾਨੀ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ), ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾ ਹੋਏ। ਪਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਰਾਬਤਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ, ਸਗੋਂ ਤਾਲਮੇਲ ਵੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਉਥਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹਿਰਸੀ ਸਰਦਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਰੱਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪਤਲੀ ਪੈ ਗਈ। ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਹਥਿਆਉਣ ਵੱਲ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਕਈ ਸਰਦਾਰ ਤਾਂ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਾਜ਼-ਬਾਜ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਸਹਾਈ ਆਪ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਦਾ ਸਿਤਾਰਾ ਚਮਕਣ ਲੱਗਾ। ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ-ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ ਦੁਆਬਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ ਅਤੇ 1799 ਈ: ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ-ਇ-ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਸੋਂ ਵੀ ਜਾਣ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ 'ਸਹਿ ਹੋਂਦ' ਅਤੇ 'ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ' ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਰਕੱਢ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਈਰਖਾਲੂ

ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਪਠਾਣ ਨਵਾਬ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੱਟਵੇਂ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਵੇਲਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਲਈ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਪਾਈਆਂ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਸੁਆਰਥੀ ਬਣ ਕੇ ਪੰਥਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਥਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ, ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ) ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਥਕ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਲਾਇਕ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੌਮਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਲੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਰਾਜਗੱਦੀ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਪਹਿਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਜੰਗ (1845-46) ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਖਿੰਡਾਉਣ ਅਤੇ ਪਲਟਨਾਂ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਆਮ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸਿੱਖਾਂ, ਦੀਵਾਨ ਸਾਵਨ ਮੱਲ ਚੋਪੜਾ ਤੇ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਰਗੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣ ਦੇ ਦਾਈਏ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਲਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕੀਤੇ ਕਈ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂਅ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਜੋ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੇ (ਗੁਜਰਾਤ) ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸਰਗਰਮ ਰਿਹਾ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡੂੰਘੇ ਚਿੰਤਨ ਉਪਰੰਤ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਖੁਆਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 1857 ਈ: ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਪੰਥਕ ਇਕੱਠ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਸਤੇ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਲਈ ਲਲਕਾਰਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਗਾਥਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਪੰਥਕ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਤੋਂ ਭਟਕ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਪਰ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀਂ ਪੰਥਕ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਥ ਦਾ ਧਿਆਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਵੱਲ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਲਪ ਸੰਖਿਅਕ ਚੇਤਨਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 1916 ਈ: ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨਾਲ ਲਖਨਊ ਵਿਖੇ ਪੈਕਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। 1919 ਈ: ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੈਸ਼ਨ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰਦਾਰ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਵੇਰਵੇ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। 1920-25 ਤੱਕ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਪਸਰੀ ਰਹੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਰੀਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬੀਨੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਬੰਧੀ ਚੇਤੰਨ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਨਰੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। 1930 ਈ: ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਤਦੋਂ ਹੀ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬਣ ਗਿਆ। 1930 ਈ: ਤੋਂ ਮਾ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪੰਥ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਦੌਰ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਲਪ ਸੰਖਿਅਕ ਗੁੱਟ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਸੰਗਕਤਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਢਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪੰਥਕ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨਾਂ, ਸਰਬ ਪਾਰਟੀ ਸਿੱਖ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਆਯੋਜਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਂਘ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਜਾਂ ਗੁੱਟ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਥ ਦੀ ਬਹਿਬੂਦੀ ਲਈ ਸੋਚੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਸੋਚਣੀ ਕਾਰਨ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਬੇ-ਅਸੂਲੀ ਜਾਂ ਅਸੰਗਤ'

ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸਦਾ ਅੱਖਰਦੀ ਰਹੀ। ਅਜਿਹੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਸਬੰਧੀ ਲਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਲਗਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਖੌਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪੰਥ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ' ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਡੱਟਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਡਿਫੈਂਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਲੀਗ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇ.ਐਮ. ਪਾਨੀਕਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਅਕਾਲੀ ਸਹਾਇਕ ਬਿਊਰੋ ਦਾ ਮੁਖੀ ਥਾਪ ਕੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉਪਰ 'ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ' ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। 1940 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਤਾਂ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਟੈਂਡ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਨੇਤਾ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਅਖੰਡ ਰਹੇ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਅਲਪ-ਸੰਖਿਅਕ ਲੋਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿ ਸਕਣ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਬੰਧ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣ। ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁੱਟ ਭਾਈਵਾਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਾਂਗਰਸ ਅੰਤ ਤੱਕ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨੀਤੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਆਬਾਦੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਪਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕੀਤੇ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮਤਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹੋਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ 40 ਫੀਸਦੀ ਸੰਖਿਆ, ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰਸਬਜ਼ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਾਅਰੇ ਲੱਗਣ ਲੱਗੇ, 'ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਰਹਿਣੇ ਨਾ ਪਾਏ, ਮਗ਼ਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ'। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਭੜਕਾਊ ਨੇਤਾ ਵੀ ਗਰਦਾਨਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਭੰਡੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

Summary at 10% compression ratio:

'ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤ) ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਕੌਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਪੰਜਿ ਜੁਆਨ ਨਿਹਤੇ' ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕੰਡਿ ਥਾਪੀ' ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ 'ਉੱਚ ਦੁਮਾਲੜਾ' (ਸਿਰੋਪਾ) ਵੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। 'ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤ) ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਕੌਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ 'ਆਪੇ ਹੀ ਚੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ' ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਉਸ ਦੀ 'ਜਾਨਿ ਕੀ ਜਾਨਿ' ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੁਰੂ ਕੇ 'ਬੰਦੇ' ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਲਈ ਇਕ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਾਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਿੱਕੇ-ਨਾਨਕ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂਅ 'ਤੇ ਚਲਾਏ। ਜਦੋਂ ਅਬਦੁੱਲ ਸਮੱਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਉਸ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜ਼ਾਲਮ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਗੁਰੂ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?' ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੰਦੇ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ 'ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਸਰਬ ਸਮਰਥ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਭੁੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੋਸੀ'। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਸੋਂ ਵੀ ਜਾਣ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ 'ਸਹਿ ਹੋਂਦ' ਅਤੇ 'ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ' ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇ.ਐਮ. ਪਾਨੀਕਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਅਕਾਲੀ ਸਹਾਇਕ ਬਿਊਰੋ ਦਾ ਮੁਖੀ ਥਾਪ ਕੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉਪਰ 'ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ' ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।

Summary at 30% compression ratio:

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਸੁਣ ਕੇ 'ਤਾਂ ਕੇ' ਤਿਲਕ ਜੰਞੂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਸਾਕਾ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਜਿਆ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕਰਾਮਾਤੀ ਕੌਤਕ ਸੀ। 'ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤ) ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਕੌਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੱਚ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ ਦਾ ਸਿੱਕਾ

ਚਲਾਇਆ। ਇਹ ਮਾਰਗ ਵਿਲੱਖਣ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਵੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ 'ਗੁਸਾਂਈ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ' ਬਣ ਕੇ ਨਿੱਤਰਨਾ ਪਿਆ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਪੰਜਿ ਜੁਆਨ ਨਿਹਤੇ' ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕੰਡਿ ਥਾਪੀ' ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ 'ਉੱਚ ਦੁਮਾਲੜਾ' (ਸਿਰੋਪਾ) ਵੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਸੁਣ ਕੇ 'ਤਾਂ ਕੇ' ਤਿਲਕ ਜੰਞੂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਸਾਕਾ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਜਿਆ। 'ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤ) ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਕੌਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ 'ਆਪੇ ਹੀ ਚੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ' ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਉਸ ਦੀ 'ਜਾਨਿ ਕੀ ਜਾਨਿ' ਬਣ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਤਾਬਿਆ 'ਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਗੁਰੂ ਕੇ 'ਬੰਦੇ' ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਲਈ ਇਕ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਾਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਿੱਕੇ-ਨਾਨਕ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂਅ 'ਤੇ ਚਲਾਏ ਰਾਜ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂਅ 'ਤੇ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਅਬਦੁੱਲ ਸਮੱਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਉਸ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜ਼ਾਲਮ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਗੁਰੂ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?' ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੰਦੇ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ 'ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਸਰਬ ਸਮਰਥ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਭੁੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੋਸੀ'। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ 'ਗੁਰੂ ਬਹੁੜੀ ਕਰੇਗਾ'। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਫੂਲਕੀਆਂ ਮਿਸਲ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਸੀ (ਬਾਨੀ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ), ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਕਈ ਸਰਦਾਰ ਤਾਂ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਾਜ਼-ਬਾਜ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਚੜਤ ਸਿੰਘ-ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ ਦੁਆਬਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ ਅਤੇ 1799 ਈ: ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ-ਇ-ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਸੋਂ ਵੀ ਜਾਣ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ 'ਸਹਿ ਹੋਂਦ' ਅਤੇ 'ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ' ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਥਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ, ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ) ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰਦਾਰ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਵੇਰਵੇ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ।ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਰੀਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬੀਨੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਬੰਧੀ ਚੇਤੰਨ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਸੋਚਣੀ ਕਾਰਨ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਬੇ-ਅਸੂਲੀ ਜਾਂ ਅਸੰਗਤ' ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਸਬੰਧੀ ਲਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਲਗਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਖੌਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪੰਥ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ' ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਡੱਟਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਡਿਫੈਂਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਲੀਗ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇ.ਐਮ. ਪਾਨੀਕਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਅਕਾਲੀ ਸਹਾਇਕ ਬਿਊਰੋ ਦਾ ਮੁਖੀ ਥਾਪ ਕੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉਪਰ 'ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ' ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ 40 ਫੀਸਦੀ ਸੰਖਿਆ, ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰਸਬਜ਼ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਾਅਰੇ ਲੱਗਣ ਲੱਗੇ, 'ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਰਹਿਣੇ ਨਾ ਪਾਏ, ਮਗ਼ਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ'।

Summary at 50% compression ratio:

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਸੁਣ ਕੇ 'ਤਾਂ ਕੇ' ਤਿਲਕ ਜੰਞੂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਸਾਕਾ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਜਿਆ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕਰਾਮਾਤੀ ਕੌਤਕ ਸੀ । 'ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤ) ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਕੌਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਸਿੱਖ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਖੋਜ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਵਾਸਤਵ

ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਤੋਰ ਸਾਬਤ ਕਦਮੀ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੱਚ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ। ਇਹ ਮਾਰਗ ਵਿਲੱਖਣ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਵੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ 'ਗੁਸਾਂਈ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ' ਬਣ ਕੇ ਨਿੱਤਰਨਾ ਪਿਆ।ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਪੰਜਿ ਜੁਆਨ ਨਿਹਤੇ' ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕੰਡਿ ਥਾਪੀ' ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ 'ਉੱਚ ਦੁਮਾਲੜਾ' (ਸਿਰੋਪਾ) ਵੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਸਿੱਖ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਓਤ ਪੋਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਸੁਣ ਕੇ 'ਤਾਂ ਕੋ' ਤਿਲਕ ਜੰਞੂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਸਾਕਾ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਜਿਆ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕਰਾਮਾਤੀ ਕੌਤਕ ਸੀ। 'ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤ) ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਕੌਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ 'ਆਪੇ ਹੀ ਚੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ' ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਉਸ ਦੀ 'ਜਾਨਿ ਕੀ ਜਾਨਿ' ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰਿਆਈ ਪੰਥ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸੰਕਟਮਈ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਤਿਆਗੀ ਨੂੰ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੌਂਪੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਤਾਬਿਆ 'ਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਗੁਰੂ ਕੇ 'ਬੰਦੇ' ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਲਈ ਇਕ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਾਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਿੱਕੇ-ਨਾਨਕ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂਅ 'ਤੇ ਚਲਾਏ। ਰਾਜ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂਅ 'ਤੇ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ।ਜਦੋਂ ਅਬਦੁੱਲ ਸਮੱਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਉਸ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜ਼ਾਲਮ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਗੁਰੂ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?' ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੰਦੇ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ 'ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਸਰਬ ਸਮਰਥ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਭੁੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੋਸੀ' ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ 'ਗੁਰੂ ਬਹੁੜੀ ਕਰੇਗਾ'। ਕੀ ਅੱਜ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ? 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਈ ਗੌਰਵਮਈ ਰਵਾਇਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਾਈ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਬੇਲਾਗ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਵਰਗੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਲਗਨ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਫੂਲਕੀਆਂ ਮਿਸਲ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਸੀ (ਬਾਨੀ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ), ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾ ਹੋਏ।ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਕਈ ਸਰਦਾਰ ਤਾਂ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਾਜ਼-ਬਾਜ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਸਹਾਈ ਆਪ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ।ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ-ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ ਦੁਆਬਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ ਅਤੇ 1799 ਈ: ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ-ਇ-ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਸੋਂ ਵੀ ਜਾਣ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ 'ਸਹਿ ਹੋਂਦ' ਅਤੇ 'ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ' ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਵੀ ਦਿੱਤਾ।ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਸੁਆਰਥੀ ਬਣ ਕੇ ਪੰਥਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਥਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ, ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ) ਹੋਏ ਹਨ।ਇਤਿਹਾਸ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਪਹਿਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਜੰਗ (1845-46) ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਖਿੰਡਾਉਣ ਅਤੇ ਪਲਟਨਾਂ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕੀਤੇ ਕਈ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂਅ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਜੋ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੇ (ਗੁਜਰਾਤ) ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸਰਗਰਮ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 1857 ਈ: ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਪੰਥਕ ਇਕੱਠ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਸਤੇ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਲਈ ਲਲਕਾਰਿਆ। ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰਦਾਰ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਵੇਰਵੇ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ।ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਰੀਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬੀਨੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਬੰਧੀ ਚੇਤੰਨ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਸੋਚਣੀ ਕਾਰਨ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਬੇ-ਅਸੂਲੀ ਜਾਂ ਅਸੰਗਤ' ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਸਬੰਧੀ ਲਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਲਗਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਖੌਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪੰਥ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ' ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਡੱਟਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਡਿਫੈਂਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਲੀਗ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇ.ਐਮ. ਪਾਨੀਕਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਅਕਾਲੀ ਸਹਾਇਕ ਬਿਊਰੋ ਦਾ ਮੁਖੀ ਥਾਪ ਕੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉਪਰ 'ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ' ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁੱਟ ਭਾਈਵਾਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿਣ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ 40 ਫੀਸਦੀ ਸੰਖਿਆ, ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰਸਬਜ਼ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਾਅਰੇ ਲੱਗਣ ਲੱਗੇ, 'ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਰਹਿਣੇ ਨਾ ਪਾਏ, ਮਗ਼ਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ'।

Apendix III

Test dataset 3: Number of words in a document are 1105 and number of sentences are 57.

ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਸ ਸਿਰੜ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ, ਉਸੇ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਸ ਕੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਪਟੇਲ ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੱਤਭੇਦ ਰਹੇ, ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ 'ਤੇ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਪਕੜ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਨੂੰ ਹੱਥ-ਠੋਕਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵਾ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਲਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਲਹਿਰ ਕੁਚਲ ਦੇਣ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ। ਪੂਰੇ ਦੋ ਦਹਾਕੇ ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਮਾ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਕੜ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਤਾਣ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜੱਟ-ਗ਼ੈਰ ਜੱਟ ਦਾ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਪੂਰਾ ਤਾਣ ਲਾਇਆ। ਪਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਕਦੇ ਰੋਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਆਪ ਇਸ ਵਹਿਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। 1966 ਈ: ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ-ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ 'ਪੰਥ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ' ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਤੋਰ ਵਿਚ ਬੌਣੀ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਰਹੇਗਾ। ਸੰਤ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਨ ਨਾਲ ਮਹੰਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਵਧਣ ਲੱਗਾ। ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਧਕੇਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਖੇਡ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਹਥਿਆਉਣ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਿੜ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਦਾਅ-ਪੇਚ ਚਲਾਉਣ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਗਈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੀ ਆਪਾ-ਧਾਪੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ 'ਰਾਖਾ ਆਪ ਅਕਾਲ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ'। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹਚਿਰੇ ਲਾਇਕ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਸ: ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਖੇਤਰਾਂ ਵੱਲ ਸਾਰਥਕ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕੀਤੇ। ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੱਕੜ ਨੀਤੀ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ 'ਪੰਥ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ' ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਚਿਰਾ ਮੱਧਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਾਂ ਆਸ਼ਾ ਦੀ ਕਿਰਨ ਸੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਮ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਕੇਵਲ ਪੰਥ ਸੇਵਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸੁਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹੇੜ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਲਈ ਗੁਣਾ ਗਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜੇ ਉੱਪਰ ਜਾ ਪਿਆ। 1973 ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਚੱਲ ਸੋ ਚੱਲ ਹੀ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ

ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਥਕ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਨਰੋਈਆਂ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚੋਂ ਮਹੰਤ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਪੱਕ ਪੰਥਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ। ਟੌਹੜਾ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਚੁਣੌਤੀ 1978 ਈ: ਦਾ ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਸਿੱਖ ਕਾਂਡ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਦੇ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨੇਤਾ ਭਾਵੇਂ ਅਕਾਲੀ ਸੀ ਪਰ ਸਰਕਾਰ 'ਪੰਥਕ' ਨਹੀਂ 'ਅਕਾਲੀ-ਜਨਤਾ' ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਇਸ ਮੰਦਭਾਗੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਬਹਾਲੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕਰਕੇ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤੇਵਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੇ ਰੱਖਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਪੰਥਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਉਪਰੰਤ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਚਣੌਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚਾ, ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ, ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ (ਬਤੌਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ) ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਰਾ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਜੁਗਤੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕੀਤੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਉਪਰੰਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਲਈ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਵਰਗਾ ਇਕ ਪੰਥਕ ਇਕੱਠ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕੌਮ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਸਾਹਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਹੋਏ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਸਿੱਖੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕੁਟਲ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਸਫਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਂ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੰਥ ਸੇਵਾ ਲਈ ਆਪਾ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨ 'ਪੰਥ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸੇ ਰੋਲ-ਘਚੋਲੇ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ (1985) ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ/ਦੂਸ਼ਣਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਕਈ ਲੋਕ 'ਛਲਾਵਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਕਈ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਵੀ ਮੰਨਦੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਚੋਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਾਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਵਾਲੀ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਉਧਰ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸੁਚੇਤ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਭਾਵੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ। 1986-92 ਤੱਕ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪੋਧਾਪੀ ਪਈ ਰਹੀ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗਲਤਾਨ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਬਹਾਲੀ ਵੱਲ ਝੁਕਾ ਬਣਦਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ-ਕਿਵੇਂ ਪਹਿਚਾਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾ ਕੇ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਾਰਜ-ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਦੋ ਮਨੋਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ-(ੳ) ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਝੂਠੇ ਭੰਡੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਜਾਵੇ, (ਅ) ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੱਸਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ। 1997 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਚੋਣ ਜਿੱਤ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਨ ਅਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੋਈ ਉਪਰਾਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲੈਣ ਲਈ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਰਕਾਰ ਡੰਗੋ-ਡੰਗ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲੋਕੀਂ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇਖਣੀ ਪਈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਲੋੜ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਰੋਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਇਨਫਰਾਸਟਰਕਚਰ, ਜੁਝਾਰੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਅਸਥਿਰ ਹਾਲਾਤ ਦੌਰਾਨ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿੱਗਰ ਉਪਰਾਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਬੇਲੋੜੇ ਡੰਕੇ ਵਜਾਏ ਗਏ ਪਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ, ਡਰਾਪ ਆਊਟ (ਵਿਚੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ) ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ

ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੰਗਾਂ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਆਦਿ) ਮੰਨਵਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਏਵੇਂ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਨੀਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪੰਥਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਵਿਰਾਸਤ-ਏ-ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਦੇਣ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ।ਅਜੋਕੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਮਾਨਤਾ ਪਲ੍ਹਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸੇ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਿਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅੱਧ-ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ (ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਈਏ) ਜੋ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਥਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਉਲੇਖਨੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਝੁਠਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਅਜੋਕਾ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਰਗ ਚਾਪਲੂਸ, ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਅਤੇ ਲਾਲਚੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਥਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਅਸਲੋਂ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ/ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸੋਚ ਵੀ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬਿਖਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਦੀ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਤਿੱਖੀ ਕਾਂਗਰਸ– ਸਿੱਖ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇਹੀ ਪਿਛੋਕੜ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ 1995 ਅਤੇ 1997 ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ, ਗਵਰਨਰੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਪੁਲਿਸ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚਲੀ ਧੜੇਬੰਦੀ ਕਾਰਨ ਦੋਵੇਂ ਵਾਰ ਅਕਾਲੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਕੁਸ਼ਲ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਾਂ ਪੰਥ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਾਲਾ ਚਿਹਰਾ-ਮੁਹਰਾ ਪੰਥ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। 1997-2002 ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਧੜੇਬੰਦੀ ਪਾਰਟੀ ਉੱਪਰ ਏਕਾਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਪੰਥ ਦਾ ਮੁਸੱਲਮਾ' ਲੀਡਰ ਬਣਨ ਦੀ ਹੋੜ ਲੱਗ ਗਈ। ਅਕਾਲੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ 'ਵਾਹਿਦ ਨੇਤਾ' ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 'ਪੰਥ ਦਾ ਬੇਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਅਤੇ 'ਪੰਥ ਰਤਨ' ਜਾਂ 'ਸਰਦਾਰ-ਏ-ਆਜ਼ਮ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਕੋਲ ਬੇਕਿਰਕ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਸਦਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਲ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਨਬਜ਼ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੁਫੇੜ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖ (ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਧੜੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧਤ ਹੋਵੇ) ਪੰਥ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਵੀ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਥਕ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਧੁਰਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਖੁਆਰੀ ਇਸੇ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਪੰਥਕ ਸੋਚ ਹੀ ਢਿੱਲੀ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਨਾ ਬਤੌਰ ਸਿੱਖ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਤੌਰ ਸਿੱਖ ਵਿਚਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪੰਥਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੋਣੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹਾਂ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਸਿੱਖ ਸਥਿਤੀ ਸਬੰਧੀ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

Summary at 10% compression ratio:

1966 ਈ: ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ-ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ 'ਪੰਥ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ' ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਰ 'ਰਾਖਾ ਆਪ ਅਕਾਲ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ'। ਇਸੇ ਸਮੇਂ 'ਪੰਥ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ' ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ।ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨੇਤਾ ਭਾਵੇਂ ਅਕਾਲੀ ਸੀ ਪਰ ਸਰਕਾਰ 'ਪੰਥਕ' ਨਹੀਂ 'ਅਕਾਲੀ-ਜਨਤਾ' ਸੀ।ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਂ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੰਥ ਸੇਵਾ ਲਈ ਆਪਾ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨ 'ਪੰਥ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ।ਇਹ ਕਾਰਜ-ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਦੋ ਮਨੋਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ-(ੳ) ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ

ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਝੂਠੇ ਭੰਡੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਜਾਵੇ, (ਅ) ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੱਸਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ। ਅਕਾਲੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ 'ਵਾਹਿਦ ਨੇਤਾ' ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 'ਪੰਥ ਦਾ ਬੇਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਅਤੇ 'ਪੰਥ ਰਤਨ' ਜਾਂ 'ਸਰਦਾਰ-ਏ-ਆਜ਼ਮ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

Summary at 30% compression ratio:

ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਪਟੇਲ ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੱਤਭੇਦ ਰਹੇ, ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ 'ਤੇ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਪਕੜ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ।ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਨੂੰ ਹੱਥ-ਠੋਕਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵਾ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ।1966 ਈ: ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ-ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ 'ਪੰਥ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ' ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਨ ਨਾਲ ਮਹੰਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਵਧਣ ਲੱਗਾ। ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਧਕੇਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ 'ਰਾਖਾ ਆਪ ਅਕਾਲ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ'। ਇਸੇ ਸਮੇਂ 'ਪੰਥ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ' ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨੇਤਾ ਭਾਵੇਂ ਅਕਾਲੀ ਸੀ ਪਰ ਸਰਕਾਰ 'ਪੰਥਕ' ਨਹੀਂ 'ਅਕਾਲੀ-ਜਨਤਾ' ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚਾ, ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ, ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ (ਬਤੌਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ) ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਸਨ।ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਂ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੰਥ ਸੇਵਾ ਲਈ ਆਪਾ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨ 'ਪੰਥ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ।ਇਸੇ ਰੋਲ-ਘਚੋਲੇ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ (1985) ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ/ਦੂਸ਼ਣਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਕਈ ਲੋਕ 'ਛਲਾਵਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਕਾਰਜ-ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਦੋ ਮਨੋਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ-(ੳ) ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਝੂਠੇ ਭੰਡੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਜਾਵੇ, (ਅ) ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੱਸਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲੈਣ ਲਈ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ, ਡਰਾਪ ਆਊਟ (ਵਿਚੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ) ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੰਗਾਂ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਆਦਿ) ਮੰਨਵਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਏਵੇਂ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਿਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅੱਧ-ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ (ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਈਏ) ਜੋ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ 1995 ਅਤੇ 1997 ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ, ਗਵਰਨਰੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਪੁਲਿਸ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਪੰਥ ਦਾ ਮੁਸੱਲਮਾ' ਲੀਡਰ ਬਣਨ ਦੀ ਹੋੜ ਲੱਗ ਗਈ। ਅਕਾਲੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ 'ਵਾਹਿਦ ਨੇਤਾ' ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 'ਪੰਥ ਦਾ ਬੇਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਅਤੇ 'ਪੰਥ ਰਤਨ' ਜਾਂ 'ਸਰਦਾਰ-ਏ-ਆਜ਼ਮ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਨਬਜ਼ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੁਫੇੜ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖ (ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਧੜੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧਤ ਹੋਵੇ) ਪੰਥ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਵੀ ਹੈ।

Summary at 50% compression ratio:

ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਸ ਸਿਰੜ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ, ਉਸੇ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਸ ਕੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਪਟੇਲ ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੱਤਭੇਦ ਰਹੇ, ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ 'ਤੇ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਪਕੜ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ।ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਨੂੰ ਹੱਥ-ਠੋਕਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵਾ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਲਿਆ।ਫਲਸਰੂਪ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਲਹਿਰ ਕੁਚਲ ਦੇਣ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ। ਪੂਰੇ ਦੋ ਦਹਾਕੇ ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਮਾ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਕੜ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਤਾਣ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜੱਟ-ਗ਼ੈਰ ਜੱਟ ਦਾ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਪੂਰਾ ਤਾਣ ਲਾਇਆ। ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਆਪ ਇਸ ਵਹਿਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। 1966 ਈ: ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ-ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ 'ਪੰਥ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ' ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਨ ਨਾਲ ਮਹੰਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਅਖੌਤੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਵਧਣ ਲੱਗਾ। ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਧਕੇਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ 'ਰਾਖਾ ਆਪ ਅਕਾਲ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ'। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹਚਿਰੇ ਲਾਇਕ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਸ: ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਖੇਤਰਾਂ ਵੱਲ ਸਾਰਥਕ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕੀਤੇ। ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੱਕੜ ਨੀਤੀ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ 'ਪੰਥ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ' ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਮ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਕੇਵਲ ਪੰਥ ਸੇਵਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸੁਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹੇੜ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਲਈ ਗੁਣਾ ਗਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜੇ ਉੱਪਰ ਜਾ ਪਿਆ। 1973 ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਚੱਲ ਸੋ ਚੱਲ ਹੀ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਥਕ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਨਰੋਈਆਂ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ। ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚੋਂ ਮਹੰਤ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਪੱਕ ਪੰਥਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨੇਤਾ ਭਾਵੇਂ ਅਕਾਲੀ ਸੀ ਪਰ ਸਰਕਾਰ 'ਪੰਥਕ' ਨਹੀਂ 'ਅਕਾਲੀ-ਜਨਤਾ' ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚਾ, ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ, ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ (ਬਤੌਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ) ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਜੁਗਤੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਂ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੰਥ ਸੇਵਾ ਲਈ ਆਪਾ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨ 'ਪੰਥ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ।ਇਸੇ ਰੋਲ-ਘਚੋਲੇ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ (1985) ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ/ਦੂਸ਼ਣਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਕਈ ਲੋਕ 'ਛਲਾਵਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਕਾਰਜ-ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਦੋ ਮਨੋਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ-(ੳ) ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਝੂਠੇ ਭੰਡੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਜਾਵੇ, (ਅ) ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੱਸਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ। 1997 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਚੋਣ ਜਿੱਤ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਨ ਅਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲੈਣ ਲਈ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ, ਡਰਾਪ ਆਊਟ (ਵਿਚੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ) ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੰਗਾਂ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਆਦਿ) ਮੰਨਵਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਏਵੇਂ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕੀਤੀ

ਜਾਵੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪੰਥਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਿਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅੱਧ-ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ (ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਈਏ) ਜੋ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ/ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ 1995 ਅਤੇ 1997 ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ, ਗਵਰਨਰੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਪੁਲਿਸ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚਲੀ ਧੜੇਬੰਦੀ ਕਾਰਨ ਦੋਵੇਂ ਵਾਰ ਅਕਾਲੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਕੁਸ਼ਲ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਾਂ ਪੰਥ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਾਲਾ ਚਿਹਰਾ-ਮੁਹਰਾ ਪੰਥ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਪੰਥ ਦਾ ਮੁਸੱਲਮਾ' ਲੀਡਰ ਬਣਨ ਦੀ ਹੋੜ ਲੱਗ ਗਈ ਅਕਾਲੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ 'ਵਾਹਿਦ ਨੇਤਾ' ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 'ਪੰਥ ਦਾ ਬੇਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਅਤੇ 'ਪੰਥ ਰਤਨ' ਜਾਂ 'ਸਰਦਾਰ-ਏ-ਆਜ਼ਮ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਨਬਜ਼ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੁਫੇੜ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖ (ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਧੜੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧਤ ਹੋਵੇ) ਪੰਥ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਵੀ ਹੈ।

Appendix IV

Test dataset 4: Number of words in a document are 2077 and number of sentences are 116.

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸਾਖ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਗਰਮੀ ਦੇ ਆਗਾਜ਼ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਹੈ, ਵਿਸਾਖ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਇਹ ਗਰਮੀ ਕਣਕ ਦੇ ਪੱਕਣ ਲਈ ਅਤਿ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਨਿੱਘ ਸਦਕਾ ਕਣਕ ਸੋਨੇ ਰੰਗੀ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਦਾਣੇ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਣਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਸੋਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁੱਖ ਫ਼ਸਲ ਕਣਕ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਿਰਬਾਹ ਹੀ ਇਸ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸਾਖ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸ਼ੁਕਰ-ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੇ ਕਿਤੇ ਠੰਢ ਦਾ ਮੌਸਮ ਲਮਕ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਵਿਸਾਖ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਤਿੜਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਖੇਤ ਹਰਿਆਵਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਵਿਸਾਖ ਅੱਗੇ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਦਲਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਚੇਤ ਵਿਚ ਖਿੜ੍ਹੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪਰਾਗਾ ਵਿਸਾਖ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੋਗਿਨਵਿਲੇ ਦੀ ਬਹਾਰ ਤਾਂ ਵੇਖਣ ਲਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੇਂਦੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵੀ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡੇਲੀਏ ਦੇ ਵੱਡਅਕਾਰੀ ਫੁੱਲ ਬਗੀਚਿਆਂ ਦੀ ਬਹਾਰ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਕੋਲ ਖਲੋਅ-ਖਲੋਅ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗਰਮੀ ਵਧਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਖਿੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵੱਡੇ ਰੁੱਖ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਫੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਲਮੋਹਰ ਆਪਣੇ ਲਾਲ ਸੂਹੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਨੀਲੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੱਗ ਰੰਗੇ ਫੁੱਲ ਜੇਠ-ਹਾੜ ਵਿਚ ਵੀ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਆਢ੍ਹਾ ਲਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਨਾਰ ਦੇ ਲਾਲ ਸੂਹੇ ਫੁੱਲ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਅਮਲਤਾਸ, ਗੁਲਮੋਹਰ, ਕਚਨਾਰ, ਪੰਕੇਸ਼ੀਆ ਆਦਿ ਦੇ ਰੁੱਖ ਘੱਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਇਹ ਰੁੱਖ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬਲਿਹਾਰੀ ਕਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਫੁੱਲ ਬੜੇ ਘੱਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਕੇਸ਼ੀਏ ਦਾ ਰੁੱਖ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ-ਖੂੰਹਦੀਆਂ ਡੋਡੀਆਂ ਵੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਖਿੜ੍ਹਨ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਪਹਿਰਖਿੜੀ (ਫੋਟੋ-ਲੀਕਾ) ਵੀ ਕਿਆਰੀਆਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਵਧਾਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਡੋਡੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਚਹਿਕਣਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਅਸਮਾਨੀ ਚੁੰਗੀਆਂ ਭਰਨਾ ਘਟਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਪੰਛੀ ਪੱਤਿਆਂ ਭਰੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਕੋਇਲ ਦੀ ਕੂ-ਕੂ ਵੀ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨੂੰ ਗੂੰਜਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵੈਸਾਖ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਬ੍ਰਿਹਾ-ਕੁੱਠੀ ਅਤੇ ਤਿੱਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਇਲ ਆਪਣੀ

ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਅੰਬਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਤੜਪ-ਤੜਪ ਕੇ, ਲੁੱਛ-ਲੁੱਛ ਕੇ ਕੂਕਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਹ ਵੇਦਨਾ ਭਰੀ ਹੂਕ ਅੱਧੀ-ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਵੀ ਸੁਣ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸਾਖ ਦੇਸੀ ਸਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹੀਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੀਕ ਵੀ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਚੰਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਲ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸੂਰਜ ਵਰ੍ਹਾ ਅਤੇ ਚੰਨ ਵਰ੍ਹਾ। ਸੂਰਜ ਵਰ੍ਹੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਡੇ ਦੋ ਤਿਉਹਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ-ਵਿਸਾਖੀ ਅਤੇ ਮਾਘੀ। ਮਾਘੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਲੋਹੜੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਚੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੇ ਤਿਉਹਾਰ ਹਨ-ਦੁਸਹਿਰਾ, ਦੀਵਾਲੀ, ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ, ਹੋਲੀ ਆਦਿ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਹਾੜੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂਕਾਜਾਂ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਜਾਰਜੀਅਨ ਕੈਲੰਡਰ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਲਈ ਬਿਕਰਮੀ ਕੈਲੰਡਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਚੇਤਰ ਮਹੀਨੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਵਿਸਾਖ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਨਵਰਤਨ ਕਪੂਰ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਚੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਚੇਤ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਦਾ ਵਿਸਾਖ ਤੋਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੁਖ-ਸੁਖ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੂਹਰਲੇ ਅੱਖਰ (ਚੰਨ=ਚੇਤ, ਵਿਕਰਮੀ-ਵਸਾਖ) ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਮਹੱਤਵ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ।'ਜਦੋਂ ਬਿਕਰਮੀ ਸਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਿਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਜਿਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਉਥੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵੀ ਹਨ। ਨਦੀਆਂ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੇ ਤੀਰਥ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਸਾਖ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮੇਲੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮੇਲੇ ਲਗਦੇ ਹਨ।ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1699 (ਵਿਸਾਖ ਸੁਦੀ, 3, 1526) ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਵਿਸੋਏ' ਭਾਵ ਵਿਸਾਖੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂਅ ਉਤੇ ਪੰਡਿਤਾਂ-ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਣਕ, ਚੌਲ ਆਦਿ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਵਿਸਾਖੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਇਆ ਕਰਨ। ਸੰਨ 1699 ਈ: ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਿਰਜਣਾ ਦਿਵਸ ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵੀ ਏਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸਾਖੀ 'ਤੇ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਕਰਨ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲਤਾੜੇ ਪਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰਨਾ ਬੇਹੱਦ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸੀ। ਤਾਕਤਵਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਊਚ-ਨੀਚ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਿਟਾ ਕੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਨਿਵੇਕਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਮਿਟਾ ਕੇ ਇਕੋ ਬਾਟੇ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਕੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਆਏ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸਾਖੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਦਿਵਸ ਵਜੋਂ ਮਨਾਈ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੱਡਾ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਵਸਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਸਤਾਰ ਦਿਵਸ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਸਤਾਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।ਪੰਜਾਬ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਬਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਵਿਸਾਖੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਕਣਕ ਦੇ ਪੱਕਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪਾਲੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ-ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਫ਼ਸਲ ਜਦੋਂ ਸਿਰੇ ਲੱਗਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਵੀ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਵਿਸਾਖੀ ਤੱਕ ਕਣਕ ਨਾ ਵੀ ਪੱਕੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦਾਤਰੀ ਛੁਹਾ ਕੇ ਵਾਢੀ ਦਾ ਸ਼ਗਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦੈ।ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਤਿਉਹਾਰ, ਪੁਰਬ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਹਾੜਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਗਰਮੀ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਰੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਹਰਿਆਵਲ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਬਰਫ਼ ਪਿਘਲਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ-ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਵਧਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਵਸਦਿਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਨਹਾਉਣ-ਧੋਣ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੋਟ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਬਾਗ਼ਾਂ 'ਤੇ ਬਹਾਰ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪੰਛੀ ਚਹਿਚਹਾਉਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।ਕਣਕ ਵੱਢ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੁੰਨਾ-ਸੁੰਨਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਣ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਬੋਜ ਜਾਂ ਰਾਈ ਲੋਕ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਹਰਿਆਵਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ,

ਆਲੂਆਂ ਦੀ ਥਾਏਂ ਲਾਈਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਕਣਕਾਂ ਵੱਢਣ ਤੱਕ ਕਾਫ਼ੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਆਪਣੀ ਭਰਵੀਂ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਵਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਠਿਆਂ ਦੇ ਗਾਚੇ, ਕਮਾਦ, ਸੱਠੀ ਮੱਕੀ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਹਰਿਆਵਲ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।ਕਮਾਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਟਕਰਾਅ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਹੰਡਾਅ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਲੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਵਾਧਿਆਂ-ਘਾਟਿਆਂ ਦਾ ਉਜਰ ਜਾਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਭਲੋ-ਭਲਾ ਹੈ। ਵੈਸਾਖ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਭਲਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਨਿਰ-ਵਸਤਰ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕੱਜਣ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰਹਮਾਂਹ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹਰ ਘੜੀ, ਹਰ ਪਲ, ਹਰ ਮਹੀਨਾ ਉਸ ਕਾਦਰ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਖਿੜ੍ਹੇ ਮੱਥੇ ਸਵੀਕਾਰਤ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਐਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕੁਦਰਤ ਆਪਣੇ ਖੁਸ਼ਨੁਮਾ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਖੇੜੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਹੀਨੇ, ਉਹ ਦਿਨ, ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਚੇਤ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ-ਚਿਤਰਣ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਪਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਹੌਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ। ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਫ਼ਸਲਾਂ ਪੱਕ ਜਾਣ ਤੇ ਜਿਣਸ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦੀ ਗੱਲ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਚੱਲਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਬਾਤ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਪਤੀ ਹੀ ਕੀਮਤ ਨਾ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁਆਣੀ ਕੌਡੀ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੇ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਅਣਮੁੱਲੀ ਹੈ।ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ 'ਹਰਿ' ਅਤੇ 'ਪਿਆਰਾ' ਲਫ਼ਜ਼ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਬਾਰਹਮਾਂਹ ਮਾਝ ਅਤੇ ਤੁਖਾਰੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਵਿਲੱਖਣ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪੂਜਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਪਿਆਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਦਿਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੂਜਾ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਪਸੀਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦੇ ਅਡੰਬਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਸੁਰਤਿ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਿ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਮਹਾਂ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਭਾਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਂਅ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਲਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ, ਅੰਤਰ-ਧਿਆਨ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ-ਦਰਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨਾ ਪਵੇਗਾ । ਇਹੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਰੀਰਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਣ ਵੀ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਪਰ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮ-ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ।ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਕਿਵੇਂ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਰਮੀ ਵਧਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੁਦਰਤੀ ਵਧਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਬਾਗ਼ਾਂ 'ਚ ਬਹਾਰ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਬਹਾਰ ਸਦਕਾ ਕੋਇਲ ਕੂਕਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।ਕੁਦਰਤ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਲਾ-ਵਸੀਲਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖ ਲਓ। ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਾਢੀ ਕਰਦਿਆਂ ਗਰਮੀ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਘੱਟਾ-ਮਿੱਟੀ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਲਾ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁੜ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਫਸਲ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲੀ ਹੀ ਸਾਂਭੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਲਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁੜ ਬੜਾ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ੱਕਰ ਜਾਂ ਕੱਕੋਂ ਘੋਲ ਕੇ ਪੀਤਾ ਸ਼ਰਬਤ ਠੰਢਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੌਂਆਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੱਤੂ, ਸ਼ਰਬਤ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਪੀਣ ਨਾਲ ਸਭ ਗਰਮੀ ਉਡੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੇਟ ਠੀਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਕਣਕਾਂ ਦੀ ਵਾਢੀ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਮਹੀਨਾ ਬੜਾ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਤਾਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਚੱਲ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਣਕ ਦੀ ਵਢਾਈ ਅਤੇ ਦਾਣੇ ਕੱਢਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਜ਼ਮਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਰਜ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ। ਕਣਕ ਹੱਥੀਂ ਵੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਰੱਸਿਆਂ ਜਾਂ ਖੱਬੜਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਾਂਭੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉੱਡ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਉਪਰੰਤ ਉਸ 'ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਫਲ੍ਹੇ ਫੇਰ ਕੇ ਗਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਾਣੇ ਅਤੇ ਤੂੜੀ ਅਲੱਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਵਿਸਾਖ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰ ਜਾਂ ਤਿਉਹਾਰ ਘੱਟ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।ਅਫ਼ਸੋਸ ਕਿ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਭਰਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤਿ-ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਭਾਵੇਂ ਖੁਦ ਕਈ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਕਈ ਖੁਦੀਆਂ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕਣਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਝੋਨੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਕਣਕ ਦੇ ਵੱਢਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਅੱਗ ਅਤੇ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਬੱਦਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੜਕ-ਬੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਉੱਗੇ ਰੁੱਖ-ਬੂਟੇ ਸੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਝੁਲਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿੱਕੇ-ਮੋਟੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਸੜ-ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਪਾਸੇ ਸੁਆਹ ਹੀ ਸੁਆਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਹਨੇਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਡ ਕੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪਸਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ-ਗੰਧਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ

ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਵਾਰ ਚਿਤਾਵਨੀਆਂ ਦੇ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਪਰ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਨਾ ਚੁਕਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਰੁਕਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਲਹਿਰ ਵੀ ਚਲਾਈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਹਾੜ੍ਹੀ ਦੀ ਫਸਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਾਫ਼ੀ ਗਰਮੀ ਹੋ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਘਰ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਕਣਕ ਆਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਕੰਮਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਰਚਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਗੋਂ ਜੇਠ-ਹਾੜ ਭਰਪੂਰ ਗਰਮੀ ਦੇ ਅਤੇ ਸਾਉਣ-ਭਾਦਰੋਂ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ ਔਖੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

Summary at 10% compreesion ratio:

ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁੱਖ ਫ਼ਸਲ ਕਣਕ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਿਰਬਾਹ ਹੀ ਇਸ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੋਗਿਨਵਿਲੇ ਦੀ ਬਹਾਰ ਤਾਂ ਵੇਖਣ ਲਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੇਂਦੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵੀ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵੱਡੇ ਰੁੱਖ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਫੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਅਮਲਤਾਸ, ਗੁਲਮੋਹਰ, ਕਚਨਾਰ, ਪੰਕੇਸ਼ੀਆ ਆਦਿ ਦੇ ਰੁੱਖ ਘੱਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਇਹ ਰੁੱਖ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬਲਿਹਾਰੀ ਕਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਪਹਿਰਖਿੜੀ (ਫੋਟੋ-ਲੀਕਾ) ਵੀ ਕਿਆਰੀਆਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਵਧਾਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮੇਲੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਵਿਸੋਏ' ਭਾਵ ਵਿਸਾਖੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ।ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸਾਖੀ 'ਤੇ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਕਰਨ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ 'ਹਰਿ' ਅਤੇ 'ਪਿਆਰਾ' ਲਫ਼ਜ਼ ਵਰਤੇ ਹਨ।

Summary at 30% compression ratio:

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸਾਖ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਗਰਮੀ ਦੇ ਆਗਾਜ਼ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਹੈ, ਵਿਸਾਖ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਇਹ ਗਰਮੀ ਕਣਕ ਦੇ ਪੱਕਣ ਲਈ ਅਤਿ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਨਿੱਘ ਸਦਕਾ ਕਣਕ ਸੋਨੇ ਰੰਗੀ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਦਾਣੇ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਣਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਸੋਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁੱਖ ਫ਼ਸਲ ਕਣਕ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਿਰਬਾਹ ਹੀ ਇਸ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸਾਖ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸ਼ੁਕਰ-ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੋਗਿਨਵਿਲੇ ਦੀ ਬਹਾਰ ਤਾਂ ਵੇਖਣ ਲਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੇਂਦੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵੀ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵੱਡੇ ਰੁੱਖ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਫੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਨਾਰ ਦੇ ਲਾਲ ਸੂਹੇ ਫੁੱਲ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਅਮਲਤਾਸ, ਗੁਲਮੋਹਰ, ਕਚਨਾਰ, ਪੰਕੇਸ਼ੀਆ ਆਦਿ ਦੇ ਰੁੱਖ ਘੱਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਇਹ ਰੁੱਖ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬਲਿਹਾਰੀ ਕਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਪਹਿਰਖਿੜੀ (ਫੋਟੋ-ਲੀਕਾ) ਵੀ ਕਿਆਰੀਆਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਵਧਾਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸਾਖ ਦੇਸੀ ਸਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹੀਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਲ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸੂਰਜ ਵਰ੍ਹਾ ਅਤੇ ਚੰਨ ਵਰ੍ਹਾ।ਮਾਘੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਲੋਹੜੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੇ ਤਿਉਹਾਰ ਹਨ-ਦੁਸਹਿਰਾ, ਦੀਵਾਲੀ, ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ, ਹੋਲੀ ਆਦਿ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਹਾੜੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ। ਡਾ: ਨਵਰਤਨ ਕਪੂਰ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਚੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਚੇਤ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਦਾ ਵਿਸਾਖ ਤੋਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੁਖ-ਸੁਖ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੂਹਰਲੇ ਅੱਖਰ (ਚੰਨ=ਚੇਤ, ਵਿਕਰਮੀ-ਵਸਾਖ) ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਮਹੱਤਵ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ।'ਜਦੋਂ ਬਿਕਰਮੀ ਸਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਿਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮੇਲੇ ਲਗਦੇ ਹਨ।ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1699 (ਵਿਸਾਖ

ਸੁਦੀ, 3, 1526) ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਵਿਸੋਏ' ਭਾਵ ਵਿਸਾਖੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ।ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸਾਖੀ 'ਤੇ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਕਰਨ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਸਤਾਰ ਦਿਵਸ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਸਤਾਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।ਪੰਜਾਬ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਬਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗਰਮੀ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਰੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਹਰਿਆਵਲ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਬਾਗ਼ਾਂ 'ਤੇ ਬਹਾਰ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ 'ਹਰਿ' ਅਤੇ 'ਪਿਆਰਾ' ਲਫ਼ਜ਼ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਮਹਾਂ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਭਾਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਬਾਗ਼ਾਂ 'ਚ ਬਹਾਰ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖ ਲਓ। ਉਪਰੰਤ ਉਸ 'ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਫਲ੍ਹੇ ਫੇਰ ਕੇ ਗਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਾਣੇ ਅਤੇ ਤੂੜੀ ਅਲੱਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੜਕ-ਬੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਉੱਗੇ ਰੁੱਖ-ਬੂਟੇ ਸੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਝੁਲਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

Summary at 50% compression ratio:

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸਾਖ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਗਰਮੀ ਦੇ ਆਗਾਜ਼ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਹੈ, ਵਿਸਾਖ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਇਹ ਗਰਮੀ ਕਣਕ ਦੇ ਪੱਕਣ ਲਈ ਅਤਿ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਨਿੱਘ ਸਦਕਾ ਕਣਕ ਸੋਨੇ ਰੰਗੀ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਦਾਣੇ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਣਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਸੋਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁੱਖ ਫ਼ਸਲ ਕਣਕ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਿਰਬਾਹ ਹੀ ਇਸ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸਾਖ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸ਼ੁਕਰ-ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੇ ਕਿਤੇ ਠੰਢ ਦਾ ਮੌਸਮ ਲਮਕ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਵਿਸਾਖ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਤਿੜਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਖੇਤ ਹਰਿਆਵਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਵਿਸਾਖ ਅੱਗੇ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਦਲਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਚੇਤ ਵਿਚ ਖਿੜ੍ਹੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪਰਾਗਾ ਵਿਸਾਖ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੋਗਿਨਵਿਲੇ ਦੀ ਬਹਾਰ ਤਾਂ ਵੇਖਣ ਲਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੇਂਦੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵੀ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵੱਡੇ ਰੁੱਖ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਫੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਲਮੋਹਰ ਆਪਣੇ ਲਾਲ ਸੂਹੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਨੀਲੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੱਗ ਰੰਗੇ ਫੁੱਲ ਜੇਠ-ਹਾੜ ਵਿਚ ਵੀ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਆਢ੍ਹਾ ਲਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਨਾਰ ਦੇ ਲਾਲ ਸੂਹੇ ਫੁੱਲ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਅਮਲਤਾਸ, ਗੁਲਮੋਹਰ, ਕਚਨਾਰ, ਪੰਕੇਸ਼ੀਆ ਆਦਿ ਦੇ ਰੁੱਖ ਘੱਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਇਹ ਰੁੱਖ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬਲਿਹਾਰੀ ਕਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਫੁੱਲ ਬੜੇ ਘੱਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਕੇਸ਼ੀਏ ਦਾ ਰੁੱਖ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ-ਖੂੰਹਦੀਆਂ ਡੋਡੀਆਂ ਵੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਖਿੜ੍ਹਨ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਪਹਿਰਖਿੜੀ (ਫੋਟੋ-ਲੀਕਾ) ਵੀ ਕਿਆਰੀਆਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਵਧਾਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਡੋਡੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਚਹਿਕਣਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਅਸਮਾਨੀ ਚੁੰਗੀਆਂ ਭਰਨਾ ਘਟਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਇਲ ਆਪਣੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਅੰਬਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸਾਖ ਦੇਸੀ ਸਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹੀਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੀਕ ਵੀ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਲ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸੂਰਜ ਵਰ੍ਹਾ ਅਤੇ ਚੰਨ ਵਰ੍ਹਾ। ਸੂਰਜ ਵਰ੍ਹੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਡੇ ਦੋ ਤਿਉਹਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ-ਵਿਸਾਖੀ ਅਤੇ ਮਾਘੀ। ਮਾਘੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਲੋਹੜੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੇ ਤਿਉਹਾਰ ਹਨ-ਦੁਸਹਿਰਾ, ਦੀਵਾਲੀ, ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ, ਹੋਲੀ ਆਦਿ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਹਾੜੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂਕਾਜਾਂ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਜਾਰਜੀਅਨ ਕੈਲੰਡਰ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਲਈ ਬਿਕਰਮੀ ਕੈਲੰਡਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਚੇਤਰ ਮਹੀਨੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਵਿਸਾਖ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਨਵਰਤਨ ਕਪੂਰ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਚੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਚੇਤ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਦਾ ਵਿਸਾਖ ਤੋਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੁਖ-ਸੁਖ

ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਹਰਲੇ ਅੱਖਰ (ਚੰਨ=ਚੇਤ, ਵਿਕਰਮੀ-ਵਸਾਖ) ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਮਹੱਤਵ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ। 'ਜਦੋਂ ਬਿਕਰਮੀ ਸਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਿਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਜਿਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਉਥੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵੀ ਹਨ। ਨਦੀਆਂ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੇ ਤੀਰਥ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਸਾਖ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮੇਲੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮੇਲੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1699 (ਵਿਸਾਖ ਸੁਦੀ, 3, 1526) ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਵਿਸੋਏ' ਭਾਵ ਵਿਸਾਖੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ। ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸਾਖੀ 'ਤੇ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਕਰਨ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸਾਖੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਦਿਵਸ ਵਜੋਂ ਮਨਾਈ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੱਡਾ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਵਸਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਸਤਾਰ ਦਿਵਸ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਸਤਾਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਬਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸਾਖੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਕਣਕ ਦੇ ਪੱਕਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਤਿਉਹਾਰ, ਪੁਰਬ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਹਾੜਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਗਰਮੀ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਰੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਹਰਿਆਵਲ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਬਾਗ਼ਾਂ 'ਤੇ ਬਹਾਰ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਣਕ ਵੱਢ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੁੰਨਾ-ਸੁੰਨਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਣ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਬੋਜ ਜਾਂ ਰਾਈ ਲੋਕ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਹਰਿਆਵਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਆਲੂਆਂ ਦੀ ਥਾਏਂ ਲਾਈਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਕਣਕਾਂ ਵੱਢਣ ਤੱਕ ਕਾਫ਼ੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਮਾਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰਹਮਾਂਹ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੀ ਹੈ। ਚੇਤ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ-ਚਿਤਰਣ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਪਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਹੌਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ 'ਹਰਿ' ਅਤੇ 'ਪਿਆਰਾ' ਲਫ਼ਜ਼ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਮਹਾਂ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਭਾਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਕਿਵੇਂ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਰਮੀ ਵਧਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੁਦਰਤੀ ਵਧਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਬਾਗ਼ਾਂ 'ਚ ਬਹਾਰ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖ ਲਓ। ਉਪਰੰਤ ਉਸ 'ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਫਲ੍ਹੇ ਫੇਰ ਕੇ ਗਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਾਣੇ ਅਤੇ ਤੂੜੀ ਅਲੱਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੜਕ-ਬੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਉੱਗੇ ਰੁੱਖ-ਬੂਟੇ ਸੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਝੁਲਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।